

Toplum, Siyaset ve İdeoloji: Kuramsal Çerçeveler ve Güncel İncelemeler

Editör: Alper Kasımoğlu

Toplum, Siyaset ve İdeoloji: Kuramsal Çerçeveseler ve Güncel İncelemeler

Editör:

Alper Kasımoğlu

Published by

Özgür Yayın-Dağıtım Co. Ltd.

Certificate Number: 45503

📍 15 Temmuz Mah. 148136. Sk. No: 9 Şehitkamil/Gaziantep

☎ +90.850 260 09 97

📞 +90.532 289 82 15

🌐 www.ozgurayinlari.com

✉ info@ozgurayinlari.com

Toplum, Siyaset ve İdeoloji: Kuramsal Çerçevesel ve Güncel İncelemeler

Editor: Alper Kasımoğlu

Language: Turkish

Publication Date: 2025

Cover design by Mehmet Çakır

Cover design and image licensed under CC BY-NC 4.0

Print and digital versions typeset by Çizgi Medya Co. Ltd.

ISBN (PDF): 978-625-8562-04-0

DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1099>

This work is licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0). To view a copy of this license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>
This license allows for copying any part of the work for personal use, not commercial use, providing author attribution is clearly stated.

Suggested citation:

Kasımoğlu, A. (ed) (2025). *Toplum, Siyaset ve İdeoloji: Kuramsal Çerçevesel ve Güncel İncelemeler*. Özgür

Publications. DOI: <https://doi.org/10.58830/ozgur.pub1099>. License: CC-BY-NC 4.0

The full text of this book has been peer-reviewed to ensure high academic standards. For full review policies, see <https://www.ozgurayinlari.com/>

Ön Söz

Bu editörlü kitap, ideolojilerin toplumsal kaynaklarını ve siyasal süreçlerdeki işleyişini, farklı kuramsal yaklaşımları güncel tartışmalarla buluşturarak ele alır. Kitap, siyasal sosyoloji ve ideoloji çalışmalarının kesişiminde, kurumlar, güç ilişkileri ve meşruiyet tartışmalarını farklı toplumsal alanlar üzerinden birlikte düşünmeye çağıran bütünlüklü bir çerçeve sunar. Dijitalleşmenin dönüştürdüğü kamusal alanda bilgi rejimlerinin ve dezenformasyonun siyasal güveni nasıl aşındırabildiği; eğitim alanında disiplin, denetim ve öznellik üretimi; kamu yönetiminde etik, hesap verebilirlik ve kurumsal güvenin kırılganlığı; erken Cumhuriyet bağlamında toplumsal cinsiyet rejimi ve “erkeklik” normlarının devlet-toplum ilişkileri içinde kuruluşu, derlemenin temel izleklerini oluşturur. Derlemenin kapanışında ise sınıf konumları, kolektif kimlikler ve kurumsal düzenekler ekseninde liberalizm, sosyalizm ve milliyetçiliğin toplumsal dayanakları tartışılarak, farklı örnekleri ortak bir kavramsal omurga üzerinde buluşturan analiz hattı netleştirilir.

İçindekiler

Ön Söz

iii

Bölüm 1

Deepfake Teknolojisi ve Siyasi Güven Krizi: Seçim Süreçlerinde
Dezenformasyonun Sosyolojik Etkileri

1

Ali Kırıktaş

Bölüm 2

Eğitim, İktidar ve İdeoloji: Denetim ve Disiplin İşlevi Üzerine Kuramsal Bir
İnceleme

21

Gamze Erdoğan

İlyas Erdoğan

Bölüm 3

Kamu Yönetiminde Etik ve Kurumsal Güven: Devlet-Vatandaş İlişkisinde
Meşruiyet

43

Erhan Örselli

Zekeviya Bilici

Bölüm 4

Cumhuriyet Kurulurken ‘Erkeklik’ İnşası ve Siyasi İktidar: Kadın
Özgürleş(tiril)mesi Tartışmalarının Gölgesinde ‘Yeni Erkek’ Modeli

57

Emre Feyzi Çolakoğlu

Sinem Yüksel Çendek

Bölüm 5

İdeolojilerin Toplumsal Kaynakları Bağlamında Sınıf, Kimlik ve Kurumsal
Yapılar

71

Alper Kasımoğlu

Deepfake Teknolojisi ve Siyasi Güven Krizi: Seçim Süreçlerinde Dezenformasyonun Sosyolojik Etkileri

Ali Kiriktaş¹

Özet

21. yüzyılın dijital iletişim ekosistemi, yapay zekâ tabanlı sentetik medya üretim teknolojilerinin, özellikle deepfake (derin kurgu) fenomeninin yükselişiyle epistemolojik bir kırılma noktasına ulaşmıştır. Bu çalışma, 2014 yılında Üretken Çekişmeli Ağlar (GANs) ile başlayan ve günümüzde Difüzyon Modelleri ile hiper-gerçekçi bir seviyeye ulaşan deepfake teknolojisinin, teknik altyapısından toplumsal sonuçlarına uzanan çok katmanlı etkilerini incelemektedir. Araştırmanın odak noktası, seçim süreçlerinde kullanılan görsel ve işitsel dezenformasyonun, demokratik meşruiyet, siyasal güven ve kolektif bellek üzerindeki aşındırıcı etkileridir. Jean Baudrillard'ın *simülakr teorisi* ve Jürgen Habermas'ın *kamusal alan* kavramları çerçevesinde temellendirilen sosyolojik analiz, gerçeğin ve kurgunun ayırt edilemez hale geldiği *hakikat sonrası* (post-truth) çağda, seçmen algısının nasıl manipüle edildiğini ortaya koymaktadır. Çalışma, Slovakya (2023), Hindistan (2024), ABD (2024) ve Türkiye (2023) seçimlerinden elde edilen ampirik veriler ve vaka analizleri ışığında, *yalancının kârı* (liar's dividend) kavramını tartışmakta; siyasetçilerin bu teknolojiyi sadece saldırı aracı olarak değil, aynı zamanda gerçek skandalları örtbas etmek için bir savunma kalkını olarak nasıl kullandıklarını irdelemektedir. Ayrıca, medya okuryazarlığı eğitimlerinin paradoksal bir şekilde *sinizm* ve kurumsal güvensizliği artırabileceğine dair bulgular (geri tepme etkisi) ele alınmaktadır. Sonuç olarak, Avrupa Birliği Yapay Zekâ Yasası ve Türk Ceza Kanunu kapsamındaki mevcut yasal düzenlemelerin yetersizlikleri tartışılarak, teknolojik tespit mekanizmaları (C2PA) ile sosyolojik direnç stratejilerinin entegre edildiği hibrit bir çözüm modeli önerilmektedir.

1 Doktora Öğrencisi, Kapadokya Üniversitesi Lisansüstü Eğitim- Öğretim ve Araştırma Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler, ali_kiriktas_44@hotmail.com, ORCID ID 0000-0003-4209-0094

1. Giriş

İnsanlık tarihi boyunca bilgi ve belge, gerçeğin kanıtı olarak kabul edilmiştir. Fotoğrafın icadından bu yana görsel materyaller, görmek inanmaktır anlayışıyla, yaşanan olayların tartışmasız şahitleri olarak konumlanmıştır. Ancak dijital çağın getirdiği en yıkıcı teknolojik gelişmelerden biri olan ve literatürde *deepfake* olarak adlandırılan sentetik medya teknolojisi, bu kadim epistemolojik kabulü kökünden sarsmaktadır. *Deep learning* (derin öğrenme) ve *fake* (sahte) kelimelerinin birleşiminden türetilen bu kavram, yapay zekâ algoritmaları kullanılarak, gerçekte var olmayan olayların, kişilerin veya konuşmaların, insan algısını yanıltacak düzeyde gerçekçi bir şekilde üretilmesini ifade etmektedir (Akool, t.y.).

Deepfake teknolojisinin tarihsel kökenleri, akademik olarak 2014 yılında Ian Goodfellow ve ekibinin *Üreten Çekişmeli Ağlar* (Generative Adversarial Networks- GANs) mimarisini geliştirmesiyle başlasa da, toplumsal bir fenomen haline gelmesi 2017 yılında *deepfakes* takma adlı bir Reddit kullanıcısının, ünlülerin yüzlerini pornografik videolara monte etmesiyle gerçekleşmiştir (Acim vd., 2025; Westerlund, 2019). Başlangıçta bireysel mahremiyeti tehdit eden ve rıza dışı pornografi (non-consensual pornography) üretiminde kullanılan bu teknoloji, kısa süre içinde evrilerek ulusal güvenlik, finansal piyasalar ve demokratik süreçler için varoluşsal bir tehdide dönüşmüştür. Akademik araştırmalar, 2023 yılı itibarıyla internette dolaşan deepfake videolarının sayısının 100.000'i aştığını ve bu sayının her altı ayda bir katlanarak arttığını göstermektedir (Akool, t.y.). Bu hızlı bir şekilde artmış, teknolojinin sadece teknik bir yenilik olmaktan çıkıp, sosyolojik ve politik sonuçları olan küresel bir krize dönüştüğünü kanıtlamaktadır.

Siyaset sosyolojisi perspektifinden bakıldığında, deepfake teknolojisi demokratik süreçlerin temel taşı olan *bilgilendirilmiş seçmen* (informed voter) idealini doğrudan tehdit etmektedir. Demokrasi, özünde vatandaşların doğru bilgiye erişebildiği, adayları ve politikaları rasyonel bir şekilde değerlendirebildiği ve hür iradesiyle karar verebildiği varsayımına dayanır. Ancak seçim süreçlerinde dolaşıma sokulan, liderlerin hiç söylemedikleri sözleri söylüyormuş gibi gösteren videolar veya ses kayıtları, seçmenin gerçeklik algısını bozmakta ve bilgi kaynaklarına olan temel güveni zedelemektedir. Bu durum, siyasal iletişim literatüründe *epistemik güven krizi* veya *epistemik anarşi* olarak tanımlanan durumu derinleştirmekte; toplumları kutuplaşmaya, komplo teorilerine ve radikalizme daha açık hale getirmektedir (İslam vd., 2024: 460-478; Hancock ve Bailenson, 2021).

Bu çalışmanın temel amacı, deepfake teknolojisinin teknik altyapısından başlayarak, yarattığı sosyolojik ve politik sarsıntıları kapsamlı bir şekilde

analiz etmektir. Çalışma, teknolojinin nasıl çalıştığını, hangi teorik çerçevelerle (Baudrillard, Habermas) anlamlandırılabilirliğini, dünya genelindeki seçimlerde (Slovakya, Hindistan, ABD, Türkiye) nasıl kullanıldığını ve hukuk sistemlerinin bu yeni tehdide nasıl yanıt verdiğini detaylı bir şekilde inceleyecektir. Çalışmanın kapsamı, sadece teknolojinin yıkıcı etkilerini betimlemekle sınırlı kalmayıp, aynı zamanda *yalancının kârı* gibi siyasi stratejilerin ve medya okuryazarlığı eğitimlerinin paradoksal sonuçlarının (geri tepme etkisi) derinlemesine analizini de içermektedir. Bu bağlamda, deepfake sadece bir siber güvenlik sorunu değil, modern demokrasilerin karşı karşıya olduğu en büyük *hakikat sınavı* olarak ele alınmaktadır.

2. Teknolojik Şecere: GAN'lardan Difüzyon Modellerine Evrim

Deepfake teknolojisinin yarattığı toplumsal etkiyi tam olarak kavrayabilmek için, bu manipülasyonun arkasındaki teknik mimarinin ve tarihsel evrimin anlaşılması elzemdir. Sentetik medyanın evrimi, basit fotoğraf düzenlemelerinden, insan gözünün ve kulağının ayırt edemeyeceği karmaşıklıkta video ve ses sentezlerine doğru hızlı ve ürkütücü bir seyir izlemiştir. Bu evrim süreci, akademik literatürde genellikle üç ana dönemde incelenmektedir: Erken dönem derin öğrenme teknikleri, GAN devrimi ve modern difüzyon modelleri çağı.

Deepfake teknolojisinin ilk nüveleri, derin öğrenme algoritmalarının, özellikle de *oto kodlayıcıların* (autoencoders) görüntü işleme alanında kullanılmasıyla atılmıştır. Oto kodlayıcılar, veriyi sıkıştırmak (encode) ve ardından yeniden oluşturmak (decode) için eğitilen sinir ağlarıdır. Yüz değiştirme (face-swapping) uygulamalarında, iki farklı kişinin yüzü aynı kodlayıcı (encoder) ile eğitilir, ancak farklı kod çözücüler (decoder) kullanılır. Bu sayede, A kişinin yüz ifadeleri ve mimikleri, B kişinin yüzüne yapıştırılabilir. Bu yöntem, 2017 civarında Reddit ve benzeri platformlarda ortaya çıkan ilk amatör deepfake videolarının temelini oluşturmuştur (Akool, t.y.). Ancak bu erken dönem teknolojisi, özellikle göz kırpması, dudak senkronizasyonu ve ışıklandırma gibi detaylarda ciddi hatalar (artifacts) barındırıyordu. Videolardaki titremeler veya yüz hatlarındaki bulanıklıklar, sahteliğin çıplak gözle anlaşılmasını kolaylaştırıyordu.

Deepfake teknolojisinin miladı ve asıl sıçrama noktası, 2014 yılında Ian Goodfellow ve ekibinin *Üretken Çekişmeli Ağlar* (Generative Adversarial Networks- GANs) mimarisini literatüre kazandırmasıyla başlamıştır (Akool, t.y.). GAN mimarisi, yapay zekâ tarihinde bir devrim niteliğindedir çünkü makinenin *hayal etme* yeteneğine en yaklaştığı noktayı temsil eder. Sistem, birbirleriyle sürekli rekabet eden iki ana sinir ağından oluşur:

1. *Üretici (Generator)*: Rastgele gürültüden veriler (görüntü, ses vb.) üreterek, bunları gerçek veriye benzetmeye çalışan ağıdır. Üretici ağın amacı, sahte veriyi o kadar gerçekçi üretmektir ki, karşı tarafı kandırabilsin. Bir nevi *kalpazan* rolündedir.
2. *Ayırt Edici (Discriminator)*: Kendisine sunulan verinin gerçek veri setinden mi (örneğin gerçek insan yüzleri veritabanı) yoksa Üretici tarafından mı oluşturulduğunu tespit etmeye çalışan ağıdır. Bir nevi *polis* veya *sanat uzmanı* rolündedir (Stroebel vd., 2023: 85-109).

Bu iki ağ arasındaki çekişme (adversarial game), sıfır toplamalı bir oyun teorisi mantığıyla işler. Üretici her seferinde Ayırt Edici'yi kandırmak için daha iyi sahteler üretir; Ayırt Edici ise her seferinde sahteleri yakalamak için kriterlerini daha da hassaslaştırır. Binlerce, hatta milyonlarca tekrar sonucunda, Üretici ağ, Ayırt Edici'nin bile gerçek sandığı *hiper-gerekçi* sentetik veriler üretmeyi öğrenir. Bu süreç, sadece görüntü kalitesini artırmakla kalmamış, aynı zamanda insan yüzünün mikro-mimiklerini, cilt dokusunu ve ışık yansımalarını da kusursuz bir şekilde taklit etmeyi mümkün kılmıştır (Stroebel vd., 2023: 89-95).

Son yıllarda, özellikle 2020 sonrası dönemde, sentetik medya üretiminde GAN'ların tahtını sallayan ve kaliteyi bir üst seviyeye taşıyan yeni bir mimari ortaya çıkmıştır: *Difüzyon Modelleri* (Diffusion Models). Midjourney, DALL-E 3 ve Stable Diffusion gibi popüler metinden-görüntüye (text-to-image) araçlarının temelini oluşturan bu modeller, termodinamikteki difüzyon prensibinden ilham almıştır.

Difüzyon modelleri, bir görüntüye kademeli olarak rastgele gürültü (Gaussian noise) ekleyerek görüntüyü tamamen bozma (forward process) ve ardından bu süreci tersine çevirerek (reverse process) gürültüden net bir görüntü elde etme prensibine dayanır (Babaei vd., 2025). Yapılan teknik karşılaştırmalar, Difüzyon Modellerinin GAN'lara kıyasla daha çeşitli, daha yüksek çözünürlüklü ve anlamsal bütünlüğü daha güçlü görüntüler üretebildiğini göstermektedir. Görüntü gerçekçiliğini ölçen standart bir metrik olan *Frechet Inception Distance* (FID) skorlarında, Difüzyon Modelleri (örneğin FID: 31.3), GAN modellerine (örneğin FID: 40.2) göre daha düşük ve dolayısıyla daha başarılı sonuçlar vermektedir (Luo, 2024).

Bu teknolojik geçişin siyasi dezenformasyon açısından kritik bir önemi vardır: Difüzyon modelleri, metin komutlarıyla çalıştığı için, teknik bilgi gerektirmeyen herhangi bir kullanıcının, *Donald Trump tutuklanırken* veya *Papa rapçi kıyafetiyle* gibi fotorealistik görüntüleri saniyeler içinde üretmesine

olanak tanır. Bu durum, dezenformasyonun üretim maliyetini sıfıra indirirken, hızını ve ölçeğini maksimize etmektedir.

Teknolojinin teknik kapasitesi kadar, erişilebilirliği de sosyolojik etkiyi belirleyen temel faktördür. 2018-2020 yılları arası, deepfake teknolojisinin *demokratikleşme* sürecine işaret eder. Başlangıçta yüksek işlemci gücü ve kodlama bilgisi gerektiren bu süreçler, DeepFaceLab, FakeApp ve daha sonra mobil uygulamalar (Zao, Reface) sayesinde tabana yayılmıştır (Acim vd., 2025).

Bu erişilebilirlik, *tehdit yüzeyini* (threat landscape) genişletmiş; eskiden sadece devlet destekli aktörlerin veya yüksek bütçeli prodüksiyon şirketlerinin tekelinde olan manipülasyon kapasitesini, bireysel aktivistlere, trol ordularına ve yerel siyasi gruplara kadar indirgemıştır. Bugün bir akıllı telefon kullanıcısı, birkaç dakika içinde bir siyasetçinin yüzünü değiştirerek veya sesini klonlayarak inandırıcı bir içerik üretebilmektedir (Bohacek, 2024). Bu durum, dezenformasyonla mücadeleyi merkezi bir kaynaktan ziyade, dağınık ve amorf bir yapıya karşı verilen bir savaşa dönüştürmüştür.

Aşağıdaki tablo, iki temel mimari arasındaki farkları ve deepfake üretimindeki rollerini özetlemektedir:

Tablo 1: GAN ve Difüzyon Modellerinin Karşılaştırmalı Analizi

Özellik	Üretken Çekişmeli Ağlar (GANs)	Difüzyon Modelleri (Diffusion Models)
Çalışma Prensibi	Üretici ve Ayırt Edici ağların rekabeti (Min-Max oyunu).	Gürültü ekleme ve tersine çevirme (Denoising).
Güçlü Yanları	Hızlı örnekleme, video üretiminde (yüz değiştirme) yüksek başarı.	Yüksek görüntü kalitesi, çeşitlilik, metinden üretim kolaylığı.
Zayıf Yanları	Eğitim dengesizliği (Mode Collapse), ince detaylarda hata.	Yavaş üretim süreci, yüksek hesaplama maliyeti.
Dezenformasyon Kullanımı	Video manipülasyonu, yüz değiştirme, dudak senkronizasyonu.	Sahte belge, fotoğraf ve <i>olay yeri</i> görüntüsü üretimi.
Gerçekçilik Skoru (FID)	Orta-Yüksek (Örn: 40.2)	Çok Yüksek (Örn: 31.3) (Luo, 2024).

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

3. Teorik Çerçeve: Simülasyon, Kamusal Alan ve Hakikat Sonrası

Deepfake teknolojisinin yarattığı kriz, sadece teknik bir güvenlik sorunu veya yasal bir boşluk olarak ele alınamaz (Gaur, 2022). Bu kriz, özünde ontolojik (varlık bilimsel) ve epistemolojik (bilgi kuramsal) bir kırılmadır.

Bu kırılmayı anlamlandırmak ve sosyolojik derinliğini kavramak için Jean Baudrillard'ın simülasyon teorisi, Jürgen Habermas'ın kamusal alan kavramı ve güncel *Post-truth* literatürüne başvurmak gerekir.

Fransız sosyolog Jean Baudrillard'ın *Simülakrlar ve Simülasyon* (1981) adlı eseri, bugünkü yapay zekâ destekli medya ortamını anlamak için bir çerçeve sunar. Baudrillard'a göre modern toplum, gerçeğin yerini *gerçeğin kopyalarının* (simülakr) aldığı, işaretlerin ve sembollerin gerçeğin önüne geçtiği bir *hiper-gerçeklik* (hyperreality) evrenine dönüşmüştür (Baudrillard, 1994).

Baudrillard, imgenin tarihsel dönüşümünü dört evrede inceler:

1. İmge, derin bir gerçekliğin yansımasıdır (Sakramental düzen).
2. İmge, derin bir gerçekliği maskeler ve tahrif eder (Kötü niyetli düzen).
3. İmge, derin bir gerçekliğin yokluğunu maskeler (Büyü düzeni).
4. İmge, gerçeklikle hiçbir ilişkisi olmayan, kendi saf simülakrı olan görüntüdür (Debrix, 2024).

Deepfake teknolojisi, Baudrillard'ın tanımladığı *bu dördüncü evre simülakra* tam olarak denk gelmektedir. Geleneksel sahtecilik (örneğin Photoshop ile bir fotoğraftan bir kişiyi silmek) bir orijinalin tahrif edilmesine dayanırken (ikinci evre); YZ ile *üretilen olmayan bir insanın yüzü veya hiç söylenmemiş bir sözün videosu*, referanssız bir gerçeklik üretir. Bu görüntülerin bir aslı yoktur. Baudrillard'ın ifadesiyle bu durum “kusursuz cinayettir”; gerçeğin, kendi kopyası tarafından, kopyanın aslından daha gerçekçi görünmesi suretiyle öldürülmesidir (Debrix, 2024).

Siyaset arenasında bu durum, liderlerin veya olayların aslı ile sureti arasındaki farkın silinmesi anlamına gelir. Baudrillard'ın öngördüğü gibi, kitleler artık gerçeği aramaktan vazgeçip, en ikna edici, en eğlenceli veya kendi önyargılarını en çok okşayan simülasyona inanmayı tercih etmektedir. “Yapay zeka ile üretilmiş bir politik skandal”, gerçekleşmiş bir olaydan daha gerçek etkiler (öfke, oy değişimi, protesto) doğurabilir (Nosta, 2023).

Jürgen Habermas'ın “İletişimsel Eylem Kuramı” ve “Kamusal Alan” kavramları, demokrasinin sağlıklı işleyişi için rasyonel tartışmanın ve müzakerenin önemini vurgular. Habermas'a göre, ideal bir kamusal alan, katılımcıların üzerinde uzlaştığı asgari müşterekler ve olgusal gerçekler zemininde yükselir. Vatandaşlar, argümanlarını kanıtlara dayandırarak bir fikir birliğine (konsensus) ulaşmaya çalışırlar (Łuczewski vd., 2013: 337-347).

Deepfake teknolojisi, Habermasçı idealdeki *iletişimsel rasyonaliteyi* sistematik olarak zehirlemektedir. Kamusal tartışmanın temel malzemesi olan kanıt

(bir video, bir ses kaydı, bir fotoğraf), güvenilirliğini yitirdiğinde, rasyonel tartışma zemini ortadan kalkar. Tartışma, *politika önerileri* veya *toplumsal sorunlar* üzerinden değil, kanıtın *gerçek olup olmadığı* üzerinden yürütülür hale gelir. Habermas'ın modernite eleştirisinde kullandığı “sistem dünyasının yaşam dünyasını sömürgeleştirmesi” tezi, bugün algoritmik manipülasyonların insan algısını ve iletişim süreçlerini sömürgeleştirmesi şeklinde tezahür etmektedir (Łuczewski vd., 2013: 336-348).

Bir seçim sürecinde, sahte bir kasetin kamusal alana sürülmesi, Habermas'ın “iletişimsel eylem” dediği karşılıklı anlama sürecini, stratejik ve manipülatif bir eyleme dönüştürür. Hakikat (truth) iddiası, yerini doğruluk veya samimiyet iddialarının da sorgulandığı kaotik bir şüphe ortamına bırakır (Łuczewski vd., 2013). Post-truth kavramı, nesnel hakikatlerin kamuoyunu şekillendirmede duygulara ve kişisel inançlara göre daha az etkili olduğu durumu ifade eder. Deepfake, post-truth çağının en güçlü katalizörü ve hızlandırıcısıdır (Kochetkova, 2024: 145-148).

Sosyolojik açıdan deepfake, bir *epistemik anarşi* durumu yaratır. Buradaki temel sorun, sadece insanların bir yalana inanması (misinformation) değildir; asıl tehlike, insanların artık *gerçeğe ulaşılabilir olduğuna* dair inançlarını yitirmeleridir (Patarlapati, 2023: 884-887). Hannah Arendt'in totaliterizm analizinde belirttiği gibi, ideal totaliter özne, doğru ile yanlış ayırt edemeyen değil, bu ayrımın var olduğuna dair inancını kaybetmiş olandır (The Origins of Totalitarianism).

Deepfakes, toplumları tam da bu noktaya sürüklemektedir. *Her şey sahte olabilir* düşüncesi, siyasal apatiyi (ilgisizlik) ve kurumlara (medya, yargı, devlet) olan güvensizliği derinleştirir. Vatandaşlar, gerçeği ayırt etme çabasını maliyetli ve beyhude bularak, bilişsel bir tembelliğe sığınır ve sadece kendi kabilelerinin (parti, ideoloji) sunduğu anlatıyı kabul ederler. Bu durum, toplumsal kutuplaşmayı (polarization) geri döndürülemez bir noktaya taşır (İslam vd., 2024).

4. Sosyolojik ve Politik Etkiler: Güven, Hafıza ve Yalancının Kârı

Deepfake teknolojisinin toplumsal doku üzerindeki etkileri, bireysel psikolojiden kolektif hafızaya, seçim stratejilerinden kurumsal meşruiyete kadar geniş bir yelpazeye yayılmaktadır. Bu bölümde, teknolojinin yarattığı özgün sosyopolitik fenomenler ele alınacaktır.

Siyaset bilimi literatürüne Robert Chesney ve Danielle Citron (2019) tarafından kazandırılan *Yalancının Kârı* (The Liar's Dividend) kavramı, deepfake teknolojisinin en paradoksal ve tehlikeli sonuçlarından biridir (Schiff vd., 2024: 71-88). Bu kavram, deepfake'lerin varlığının yarattığı genel şüphe

ortamının, dürüst olmayan siyasetçiler tarafından gerçek skandalları örtbas etmek için stratejik bir silah olarak kullanılmasını ifade eder.

Mekanizma şu şekilde işler:

1. Toplum, videoların ve seslerin yapay zekâ ile kusursuzca taklit edilebileceğini öğrenir (Farkındalık artışı).
2. Bir siyasetçinin yolsuzluk, ırkçılık veya uygunsuz davranışını belgeleyen *gerçek* ve *otantik* bir kayıt ortaya çıkar.
3. Siyasetçi, bu kaydın içeriğini reddetmek yerine, kaydın kendisinin “yapay zekâ ürünü bir komplo”, “montaj” veya “deepfake” olduğunu iddia eder (Schuh, 2024).
4. Medya ve kamuoyu, teknolojinin varlığını bildiği için bu iddiaya bir “şüphe payı” (benefit of the doubt) bırakır (UNESCO, t.y.).
5. Teknik analizler gerçeği ortaya çıkarana kadar (ki bu genellikle aylar sürer ve seçim geçmiş olur), siyasetçi kendi tabanını konsolide eder ve hesap vermekten kaçınır (Schiff ve Schiff, 2024).

Yale Üniversitesi’nden Schiff ve arkadaşlarının (2024) 15.000’den fazla Amerikan yetişkini üzerinde yaptığı deneysel araştırma, bu teoriyi ampirik olarak doğrulamıştır. Araştırma sonuçlarına göre, bir skandalla karşılaşan siyasetçilerin “bu bir deepfake/yalan haber” savunması yapması, sessiz kalmaya veya özürl dilemeye göre seçmen desteğini korumada anlamlı derecede daha etkilidir. Hatta bu strateji, *ateşli destekçiler* (core supporters) arasında bir kenetlenme (rallying effect) yaratmaktadır (Schiff vd., 2024). Bu durum, gerçekliğin kendisinin kanıtlara dayalı bir olgu olmaktan çıkıp, partizan bir inanç meselesine indirgenmesine neden olmaktadır.

Deepfake teknolojisi, sadece bugünü değil, geçmişini de manipüle etme ve yeniden yazma potansiyeline sahiptir. Toplumsal bellek ve tarih bilinci, büyük ölçüde görsel ve işitsel arşivler üzerine kuruludur. Yapay zeka ile üretilen sahte tarihi belgeler, Holokost gibi tarihsel travmaların inkar edilmesinde, ulusal kahramanların itibarsızlaştırılmasında veya tam tersine, geçmişteki diktatörlerin aklanmasında kullanılabilir (Makhortykh, 2024).

Murphy ve Flynn (2021) tarafından yapılan bir araştırma, insanların sahte video içeriklerine maruz kaldıklarında, olayları yanlış hatırlama eğilimlerinin arttığını göstermektedir. *Mandela Etkisine* benzer bir mekanizmayla, hiç gerçekleşmemiş bir olayın deepfake videosunu izleyen deneklerin, bu olayı hatırladıklarını beyan etme oranları, sadece metin okuyanlara göre anlamlı derecede yüksektir (Tas, 2023).

Literatürde sentetik bellek (synthetic memory) olarak adlandırılan bu olgu, ulusların tarih anlatısını, kültürel mirasını ve ortak geçmiş algısını tehdit etmektedir. Örneğin, bir kurucu liderin geçmişte söylemediği sözleri söylemiş gibi gösteren tarihi dokulu siyah-beyaz bir deepfake video, o liderin mirasını ve dolayısıyla üzerine kurulu olduğu devletin meşruiyetini sorgulatabilir (Orquidea, 2025). Bu durum, Habermas'ın *geçmişin kamusal kullanımı* kavramını, *geçmişin algoritmik manipülasyonuna* dönüştürür.

Deepfake içerikler, sosyal medya platformlarının algoritmik yapısı içinde, *doğrulama yanlışlığı* mekanizmasını tetiklemek üzere tasarlanmaktadır. Bireyler, halihazırda sevmedikleri bir siyasetçiyi aşağılayan veya kendi görüşlerini destekleyen sahte bir videoya inanmaya psikolojik olarak daha meyillidirler (Etienne, 2021: 555-560). Yankı odalarında yayılan bu içerikler, toplumun farklı kesimlerinin farklı gerçekliklerde yaşamasına neden olur. Bir grup için kesin kanıt niteliğindeki video, diğer grup için *dış güçlerin deepfake operasyonudur*. Bu epistemik kopuş, toplumsal diyalogu inkânsız hale getirir ve siyasi kutuplaşmayı (polarization) radikalize eder. Öteki, artık sadece farklı düşünen biri değil, apaçık gerçeği (bizim gerçeğimizi) inkâr eden bir hain veya cahil olarak kodlanır (Islam vd., 2024).

Aşağıdaki tablo, *Yalancının Kârı* mekanizmasının nasıl işlediğini ve toplumsal etkilerini özetlemektedir:

Tablo 2: Yalancının Kârı (Liar's Dividend) Mekanizması

Aşama	Eylem	Sosyolojik Etki
1. Skandal Patlak Verir	Gerçek bir video/ses kaydı yayınlanır.	Kamuoyunda şok ve öfke oluşur.
2. İnkâr Stratejisi	Siyasetçi Bu AI üretimi, deepfake der.	Belirsizlik tohumları ekilir.
3. Kabileci Refleks	Taraftarlar lidere inanır, karşıtlar videoya.	Epistemik kutuplaşma derinleşir.
4. Medya Felci	Basın teknik doğrulama yapamaz, tartışma uzar.	Habermasçı rasyonel tartışma çöker.
5. Sonuç	Gerçek kanıt etkisizleşir, lider güçlenir.	Hakikat sonrası siyaset kurumsallaşır.

Kaynak: Tablo yazar tarafından oluşturulmuştur.

5. Küresel Vaka Analizleri: Seçim Sandığında Yapay Zekâ

2023 ve 2024 yılları, dünya nüfusunun büyük bir kısmının sandığa gittiği ve deepfake teknolojisinin ilk kez kitlesel ölçekte, organize bir şekilde seçimlere

müdahale ettiği bir *laboratuvar dönemi* olmuştur. Aşağıdaki vaka analizleri, teknolojinin farklı siyasi kültürlerde nasıl farklı tezahür ettiğini göstermektedir.

Eylül 2023 Slovakya parlamento seçimleri, deepfake'in bir seçim sonucunu doğrudan etkileme potansiyelini gösteren en net ve erken örneklerden biridir. Seçimlere sadece 48 saat kala, ülkedeki seçim yasaklarının (moratorium) başladığı ve medyanın siyasi içerik yayınlamadığı bir anda, Facebook ve WhatsApp üzerinden bir ses kaydı viral olmuştur. Bu kayıтта, anketlerde önde giden Batı yanlısı İlerici Slovakya partisinin lideri Michal Šimečka'nın, ülkenin önde gelen gazetecilerinden Monika Tódová ile konuştuğu iddia ediliyordu. Ses kaydında ikili, "seçim hilesi yaparak Roman azınlığın oylarını satın alma" ve "seçimden sonra bira fiyatlarını iki katına çıkarma" gibi halkı provoke edecek konuları konuşuyordu (Schneier ve Sanders, 2024).

Analiz:

- *Zamanlama Stratejisi:* Kaydın, adayların ve medyanın yasal olarak açıklama yapamayacağı sessizlik döneminde yayınlanması, yalanlamayı ve teknik doğrulamayı imkânsız kılmıştır. Bu, hukuk sisteminin teknolojinin hızına yenildiği andır.
- *Format:* Ses (audio) deepfake kullanılması bilinçlidir; zira sesin manipülasyonu videodan daha kolaydır, daha az veri gerektirir ve WhatsApp gibi kapalı devre (dark social) uygulamalarında hızla yayılır (Bohacek, 2024).
- *Sonuç:* Seçimi az bir farkla Rusya yanlısı popülist lider Robert Fico kazanmıştır. Analistler, bu son dakika manipülasyonunun kararsız seçmen üzerinde belirleyici olduğunu değerlendirmektedir (Schneier ve Sanders, 2024).

Dünyanın en büyük demokrasisi olan Hindistan'da 2024 seçimleri, YZ'nin hem bir kampanya aracı hem de bir dezenformasyon silahı olarak kullanıldığı devasa bir sahneye dönüşmüştür (Sharma, 2024; Mirza, 2024).

- *Ölülerin Diriltilmesi (Resurrection):* Tamil Nadu eyaletinde, Dravida Munnetra Kazhagam (DMK) partisi, yıllar önce ölen ikonik lider M. Karunanidhi'yi YZ kullanarak diriltmiştir. Karunanidhi'nin deepfake avatari, videolarda güneş gözlükleri ve karakteristik duruşuyla belirerek, kendi partisinin mevcut adayına oy istemiştir (Rebelo, 2024). Bu durum, etik tartışmaları (ölünün rızası) beraberinde getirmiştir.
- *Dil Bariyerinin Aşılması:* Başbakan Narendra Modi'nin konuşmaları, yapay zeka araçları (Kharvi, 2024) (Bhashini vb.) kullanılarak gerçek zamanlı olarak farklı Hint lehçelerine (Tamilce, Teluguca vb.)

çevrilmiş ve seçmenin kendi dilinde hitap eden videolar üretilmiştir. Bu, teknolojinin kapsayıcı ve faydalı kullanımına bir örnektir.

- *Dezenformasyon ve Bollywood:* Seçim sürecinde, ünlü Bollywood yıldızları Aamir Khan ve Ranveer Singh'in, iktidardaki BJP partisini eleştirdiği ve Kongre partisine oy istediği sahte videolar geniş kitlelere yayılmıştır. Bu videolar, aslında oyuncuların başka konularda konuştukları eski videoların dudak senkronizasyonu (lip-sync) ve ses klonlama ile değiştirilmesiyle üretilmiştir (Lakshané, 2024). Hindistan örneği, basit kurgu (cheapfake) ile deepfake arasındaki çizginin bulanıklaştığını ve kitlelerin teknolojiye olan hayranlığı ile korkusunun iç içe geçtiğini göstermiştir.
- *ABD:* Ocak 2024 New Hampshire ön seçimlerinde, Başkan Joe Biden'ın sesini taklit eden bir otomatik arama (robocall) binlerce seçmene ulaşmıştır. Sahte Biden sesi, "Oylarınızı Kasım ayına saklayın, Salı günü oy kullanmak sadece Cumhuriyetçilerin işine yarar" diyerek Demokrat seçmenleri sandığa gitmemeleri konusunda manipüle etmeye çalışmıştır (Voter Suppression) (Schneier ve Sanders, 2024). Bu olay, kişisel telefon aramalarının bile güvenilmez olduğu bir dönemi başlatmış ve Federal İletişim Komisyonu'nun (FCC) YZ seslerini robocall'larda yasaklamasına yol açmıştır (Loux ve Loux, 2025; Schiff vd., 2025).

Türkiye: Türkiye siyaseti, uzun süredir montaj kaset tartışmalarına aşinadır ancak deepfake teknolojisi bu tehdidi daha sofistike bir boyuta taşımıştır.

- *2023 Cumhurbaşkanlığı Seçimleri:* Seçim sürecinde, iktidar partisinin mitinglerinde muhalefet lideri Kemal Kılıçdaroğlu'nun terör örgütü PKK liderleriyle aynı videoda gösterildiği görüntüler izletilmiştir. Bu görüntülerin montaj olduğunun kabul edilmesine rağmen (Ama montaj, ama şu, ama bu ifadesiyle), miting meydanlarında siyasi bir argüman olarak kullanılması, post-truth siyasetin Türkiye'deki en net tezahürü olmuştur (Polishchuk, 2024).
- *Muharrem İnce Vakası:* Daha dramatik olanı, Cumhurbaşkanı adaylarından Muharrem İnce'nin, seçimlere günler kala kendisine ait olduğu iddia edilen deepfake pornografik görüntüler ve sahte dekontlar nedeniyle adaylıktan çekilmesidir. İnce, bu görüntülerin "İsrail menşeli sitelerden alınan görüntülerin üzerine kendi yüzünün yapılandırılmasıyla" oluşturulduğunu belirtmiştir (Gehring vd., 2024). Bu olay, TCK kapsamındaki "özel hayatın gizliliği" ve "şantaj" suçlarının dijital boyutunu ve teknolojinin bir siyasi tasfiye aracı olarak yıkıcı gücünü göstermiştir (Hukuk ve Bilişim, t.y.).

6. Hukuki Çerçeve ve Düzenleme Arayışları

Deepfake teknolojisinin hızı, geleneksel hukuk sistemlerinin adaptasyon kapasitesini zorlamaktadır. Küresel ve ulusal düzeyde çeşitli düzenleme girişimleri mevcut olsa da “yasa her zaman teknolojinin gerisinden gelir” prensibi geçerliliğini korumaktadır.

Dünyanın ilk kapsamlı YZ yasası olan bu düzenleme, deepfake’leri risk temelli bir yaklaşımla ele almaktadır.

- *Şeffaflık Yükümlülüğü (Transparency Obligations)*: Yasa (Madde 52), YZ ile üretilen veya manipüle edilen içeriklerin (deepfakes), kullanıcıların yapay bir içerikle etkileşimde olduğunu anlayabileceği şekilde açıkça etiketlenmesini zorunlu kılar (Future of Life Institute, 2024; European Parliament, 2023).
- *Risk Kategorizasyonu*: Deepfake sistemleri genellikle sınırlı risk kategorisinde değerlendirilirken, seçimleri manipüle etme potansiyeli taşıyan kullanımlar veya biyometrik kategorizasyon gibi alanlar yüksek risk veya kabul edilemez risk statüsüne girebilmektedir.
- *Yaptırımlar*: Yasa, ihlaller durumunda şirketlere küresel cirolarının %7’sine veya 35 milyon Euro’ya varan ağır para cezaları öngörmektedir (Fragale ve Grilli, 2024). Ancak yasanın uygulanabilirliği, özellikle AB dışındaki (örneğin Rusya veya Çin merkezli) anonim aktörlere karşı sınırlıdır.

Türkiye’de henüz deepfake teknolojisini spesifik olarak düzenleyen müstakil bir yasa bulunmamaktadır. Mevcut durumda Türk Ceza Kanunu’nun (TCK) ilgili maddeleri kıyas yoluyla uygulanmaktadır (Hukuk ve Bilişim, t.y.):

- *TCK Madde 134 (Özel Hayatın Gizliliğini İhlal)*: Rıza dışı üretilen sahte pornografik içerikler veya özel hayatı ifşa eden deepfake’ler bu kapsamda değerlendirilir. Yargıtay kararları, “görüntülerin hukuka aykırı olarak ifşa edilmesini” suç saymaktadır (Doğan, 2025).
- *TCK Madde 125 (Hakaret)*: Kişinin şeref ve saygınlığını zedeleyen, onu küçük düşüren sahte içerikler bu madde kapsamında cezalandırılabilir.
- *TCK Madde 217/A (Halkı Yıltıcı Bilgiyi Alenen Yayıma)*: 2022 yılında yürürlüğe giren ve kamuoyunda *Dezenformasyon Yasası* olarak bilinen bu madde, deepfake yoluyla yayılan sahte haberler için en uygun ceza normu olarak görünmektedir. Ancak *gerçeğe aykırı bilgi* tanımının YZ bağlamında nasıl yorumlanacağı ve *kamu düzenini bozma* suçunun nasıl ispatlanacağı, yargı içtihatlarına bağlıdır.

- *Yeni Kanun Teklifi (2/2234)*: 2024 yılında TBMM'ye sunulan Yapay Zeka Kanun Teklifi, Türkiye'nin bu alandaki ilk somut yasal girişimidir. Teklif, deepfake içeriklerin etiketlenmesi zorunluluğunu, izinsiz kullanımın cezalandırılmasını ve sosyal ağ sağlayıcılarına (Twitter, Meta vb.) içerik kaldırma konusunda yükümlülükler getirilmesini öngörmektedir. Teklifin, AB Yapay Zekâ Yasası ile uyumlu olması hedeflenmektedir (Çakmakcı, 2024).

Hukuki düzenlemelerin önündeki en büyük engel anonimlik ve sınıraşan suçlar meselesidir. Bir deepfake videosunun sunucusu yurtdışında olduğunda, fail VPN veya Tor ağları arkasına gizlendiğinde veya video Dark Web üzerinden yayıldığında, ulusal yasaların caydırıcılığı azalmaktadır (Trombevski, 2025). Ayrıca, *ifade özgürlüğü* ile *dezenformasyonla mücadele* arasındaki ince çizgi, özellikle siyasi hiciv (satire) veya parodi amaçlı deepfake'lerin yasaklanması durumunda tartışmalı hale gelmektedir (Kapoor ve Narayanan, 2024).

7. Çözüm Arayışları ve Medya Okuryazarlığı Paradoksu

Teknolojik tehditlere karşı hem teknolojik (tespit algoritmaları) hem de eğitsel (medya okuryazarlığı) savunma mekanizmaları geliştirilmektedir. Ancak bu çözümlerin her biri, kendi içinde yeni riskler ve paradokslar barındırmaktadır.

Teknoloji şirketleri (Adobe, Microsoft, Intel), *İçerik Kökeni ve Doğruluğu Koalisyonu* (C2PA) (National Security Agency vd, 2025) gibi inisiyatiflerle, dijital içeriğin kaynağını ve değiştirilme geçmişini belgeleyen standartlar geliştirmektedir. Bu standartlar, içerik üretildiği anda dosyaya kriptografik bir imza (dijital filigran) eklemeyi hedefler (Netizen, 2025).

Ancak bu yöntemin ciddi zaafaları vardır:

- *Açık Kaynak Sorunu*: Stable Diffusion gibi açık kaynaklı modellerde, kullanıcılar filigran ekleme kodunu yazılımdan çıkarabilir.
- *Veri Kaybı*: Sosyal medya platformları, yüklenen görüntüleri sıkıştırdığında veya formatını değiştirdiğinde, bu meta veriler (metadata) genellikle silinmektedir.
- *Kedi-Fare Oyunu*: Tespit algoritmaları ile üretim algoritmaları arasında bitmeyen bir yarış vardır. Genellikle üretim algoritmaları, tespit algoritmalarını kandırarak şekilde eğitildiği için, tespit sistemleri her zaman bir adım geriden gelmektedir (EY & FICCI, 2024; Laurier vd., 2024: 2-7).

Geleneksel yaklaşım, toplumu deepfake konusunda eğitmeyi ve farkındalık yaratmayı savunur. *İnternette gördüğünüz her şeyi inanmayın* uyarısı, medya

okuryazarlığının temelidir (El Mokadem, 2023: 120-133). Ancak son yapılan akademik çalışmalar, bu eğitimin paradoksal ve tehlikeli bir sonucu olduğunu göstermektedir: Sinizm ve Geri Tepme Etkisi (Deng & Ahmed, 2025).

İnsanlara sürekli olarak *teknolojinin her şeyi taklit edebileceği, hiçbir videonun güvenilir olmadığı* öğretildiğinde, vatandaşların *gerçek* kanıtlara (gerçek savaş suçları, gerçek yolsuzluk videoları, gerçek insan hakları ihlalleri) inanma oranları da düşmektedir. Bu durum, yukarıda bahsedilen *Yalancının Kârını* besler. Seçmen, bilişsel yükten kurtulmak için *gözlerime güvenemem, o halde sadece liderime güvenirim* diyerek, eleştirel düşüncüyü terk eder. Bu nedenle, yeni nesil medya okuryazarlığı eğitimleri, sadece *şüphe etmeyi değil, nasıl doğrulama yapılacağını* (proaktif), güvenilir kaynak hiyerarşisini ve teyit platformlarını (Fact-checking organizations) kullanmayı öğretmelidir. Aksi takdirde eğitim, toplumu aydınlatmak yerine, onu nihilist bir güvensizlik durumuna itebilir (Luitse, 2019).

8. Sonuç

Deepfake teknolojisi, modern siyasal iletişimde ve toplumsal yapıda geri döndürülemez bir dönüşümü tetiklemiştir. Bu teknoloji, sadece seçim dönemlerinde kullanılan bir *dezenformasyon aracı* değil, demokratik sistemlerin dayandığı *ortak gerçeklik zeminini* ve *rasyonel müzakere imkanını* ortadan kaldıran bir *güven çözücüdür*.

Bu kapsamlı analizden elde edilen temel çıkarımlar şunlardır:

Asimetrik Savaş: Deepfake üretiminin maliyeti ve teknik bariyeri sıfıra yaklaşırken (difüzyon modelleri sayesinde), savunmanın maliyeti (tespit, doğrulama, hukuki takip) katlanarak artmaktadır. Bu asimetri, kötü niyetli aktörleri avantajlı kılmaktadır.

Sosyolojik Parçalanma: Toplamlar, sadece siyasi görüşleri farklı olan gruplara değil, gerçeğin ne olduğu konusunda anlaşılamayan, farklı epistemolojik evrenlerde yaşayan kabilelere bölünmektedir. Bu durum, Habermasçı kamusal alanın sonunu getirmekte ve Baudrillard'ın simülasyon evrenini kalıcı hale getirmektedir.

Politik Fırsatçılık: Siyasetçiler, deepfake tehdidini, kendi gerçek hatalarını ve suçlarını örtmek için bir kalkan (Yalancının Kârı) olarak kullanmakta ustalaşmaktadır. Bu, demokratik hesap verilebilirliği (accountability) yok etmektedir.

Hukuki Yetersizlik ve Hibrit Çözüm: Ulusal yasalar ve cezai yaptırımlar, teknolojinin hızına ve sınır tanımazlığına yetişememektedir. Çözüm, sadece yasaklamada değil; teknolojik standartların (C2PA) (National Security Agency

vd, 2025), platformların algoritmik sorumluluğunun ve *doğrulama mimarisinin* internetin altyapısına entegre edilmesindedir.

Gelecekte, seçim süreçlerinin güvenliği, sadece sandıkların fiziksel güvenliğine veya oyların doğru sayılmasına değil, seçmenin zihinsel ve algısal güvenliğine de bağlı olacaktır. Demokrasilerin hayatta kalması, *görmenin inanmak olmadığı* bu yeni çağda, gerçeği yeniden inşa edebilecek, bağımsız, şeffaf ve güvenilir kurumsal mekanizmaların (teyitçiler, bağımsız yargı, bilimsel kurullar) kurulmasına bağlıdır. Aksi takdirde, siyaset, en iyi simülasyonu üretenin kazandığı, halkın ise sadece seyirci kaldığı bir gösteriden ibaret kalacaktır.

Tablo 3: Deepfake Teknolojisinin Seçimlere Etkisi- Vaka Karşılaştırması

Ülke	Seçim/Olay Yılı	Kullanılan Medya Tipi	Hedef/İçerik	Politik Sonuç/Etki
Slovakya	2023 Genel Seçim	Ses (Audio)	Muhalefet liderinin seçim hilesi yaptığı ve bira fiyatlarını artıracığı iddiası.	Seçim yasaklarında yayıldı, yalanlanamadı, popülist parti kazandı.
Hindistan	2024 Genel Seçim	Video ve Ses (Avatar)	Ölmüş liderlerin (M. Karunanidhi) diriltilmesi, muhalefetin sahte itirafları.	Kitlesel erişim, “cheapfake” ile karışık yoğun bilgi kirliliği ve etik tartışmalar.
ABD	2024 Ön Seçim	Ses (Robocall)	Biden’ın sesinden “oy vermeyin” çağrısı.	Seçmen baskılama girişimi, FCC yasakları getirdi.
Türkiye	2023 Genel Seçim	Video (Montaj) Görüntü	Muhalefetin terörle iltisaklı gösterilmesi, M. İnce’ye kaset kumpası.	Siyasal kutuplaşmayı derinleştirdi, aday çekilmesine yol açtı, TCK tartışmalarını başlattı.

Kaynak: Tablo Yazar tarafından oluşturulmuştur.

Kaynakça

- Acim, B., Boukhelif, M., Ouhnni, H., Kharmoum, N., & Ziti, S. (2025). A decade of deepfake research in the generative AI era, 2014–2024: A bibliometric analysis. *Publications*, 13(4), Article 50. <https://doi.org/10.3390/publications13040050>
- Akool. (n.d.). *History of deepfake technology*. <https://akool.com/knowledge-base-article/history-of-deepfake-technology>
- Babaei, R., Cheng, S., Duan, R., & Zhao, S. (2025). Generative artificial intelligence and the evolving challenge of deepfake detection: A systematic analysis. *Journal of Sensor and Actuator Networks*, 14(1), Article 17. <https://doi.org/10.3390/jsan14010017>
- Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulation* (S. F. Glaser, Çev.). University of Michigan Press.
- Bohacek, M. (2024). Slovakia as the precursor to deepfake-enabled election interference: Lessons learned and pathways forward. *Workshop Proceedings of the 18th International AAAI Conference on Web and Social Media*. <https://doi.org/10.36190/2024.67>
- Çakmakçı, R. (2024, 24 Temmuz). *Yapay zeka kanun teklifi üzerine ChatGPT-5.1 ile yapılan hukuk röportajı*. Legal Blog. <https://legal.com.tr/blog/anayasa-hukuku/yapay-zeka-kanun-teklifi-uzerine-chatgpt-5-1-ile-yapilan-hukuk-roportaji/>
- Debrix, F. (2024, 31 Aralık). *AI's perfect crime*. Baudrillard Now. <https://baudrillard-scijournal.com/ais-perfect-crime/>
- Deng, R., & Ahmed, S. (2025). Breaking the illusion: Impact of news literacy on deepfake identification and sharing. *Online Information Review*, 49(6), 1211–1230. <https://doi.org/10.1108/OIR-10-2024-0613>
- Doğan, B. (2025, 20 Şubat). *TCK madde 134 özel hayatın gizliliğini ihlal suçu*. <https://barandogan.av.tr/blog/mevzuat/tck-madde-134-ozel-hayatin-gizliliğini-ihlal-sucu.html>
- El Mokadem, S. S. (2023). The effect of media literacy on misinformation and deep fake video detection. *Arab Media & Society*, 35, 115–138. <https://doi.org/10.70090/SM23EMLM>
- Etienne, H. (2021). The future of online trust (and why Deepfake is advancing it). *AI Ethics*, 1(4), 553–562. <https://doi.org/10.1007/s43681-021-00072-1>
- European Parliament. (2023, 1 Haziran). *EU AI Act: First regulation on artificial intelligence*. <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence>
- EY, & FICCI. (2024, Eylül). *Identifying AI generated content in the digital age: The role of watermarking*. <https://www.ey.com/content/dam/ey-unified-si>

- te/ey-com/en-in/insights/ai/documents/ey-identifying-ai-generated-content-in-the-digital-age-the-role-of-watermarking.pdf
- Fragale, M., & Grilli, V. (2024, 11 Kasım). *Deepfake, deep trouble: The European AI Act and the fight against AI-generated misinformation*. Columbia Journal of European Law. <https://cjel.law.columbia.edu/preliminary-reference/2024/deepfake-deep-trouble-the-european-ai-act-and-the-fight-against-ai-generated-misinformation/>
- Future of Life Institute. (2024, 30 Mayıs). *High-level summary of the AI Act*. <https://artificialintelligenceact.eu/high-level-summary>
- Gaur, L. (Ed.). (2022). *DeepFakes: Creation, detection, and impact* (1. baskı). CRC Press. <https://doi.org/10.1201/9781003231493>
- Gehringer, F. A., Nehring, C., & Łabuz, M. (2024, 10 Mayıs). *The influence of deep fakes on elections*. Konrad-Adenauer-Stiftung. <https://www.kas.de/en/monitor/detail/-/content/the-influence-of-deep-fakes-on-elections>
- Hancock, J. T., & Bailenson, J. N. (2021). The social impact of deepfakes. *Cyberpsychology, Behavior, and Social Networking*, 24(3), 149–152.
- Hukuk ve Bilişim. (t.y.). *Deepfake ve cezai boyutu*. <https://hukukvebilisim.org/deepfake-ve-cezai-boyutu/>
- Islam, M. B. E., Haseeb, M., Batool, H., Ahtasham, N., & Muhammad, Z. (2024). AI threats to politics, elections, and democracy: A blockchain-based deepfake authenticity verification framework. *Blockchains*, 2(4), 458–481. <https://doi.org/10.3390/blockchains2040020>
- Kapoor, S., & Narayanan, A. (2024, 13 Aralık). *We looked at 78 election deepfakes: Political misinformation is not an AI problem*. Knight First Amendment Institute at Columbia University. <https://knightcolumbia.org/blog/we-looked-at-78-election-deepfakes-political-misinformation-is-not-an-ai-problem>
- Kharvi, P. L. (2024). Understanding the impact of AI-generated deepfakes on public opinion, political discourse, and personal security in social media. *IEEE Security & Privacy*, 22(4), 115–122. <https://doi.org/10.1109/MSEC.2024.3405963>
- Kochetkova, N. P. (2024). Vliyaniye dipfeykov i postpravdy na obshchestvennoye soznaniye: fenomenologicheskii analiz [The influence of deepfakes and post-truth on public consciousness: Phenomenological analysis]. *Obshchestvo: Filosofiya, Istoriya, Kul'tura*, (7), 144–150. <https://doi.org/10.24158/fik.2024.7.19>
- Lakshané, R. (2024, 9 Nisan). *Indian elections 2024: Social media, misinformation, and regulatory challenges*. Heinrich Böll Stiftung | Regional Office New Delhi. <https://in.boell.org/en/elections-2024-media>
- Laurier, L., Giulietta, A., Octavia, A., & Cleti, M. (2024). *The cat and mouse game: The ongoing arms race between diffusion models and detection methods*. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2410.18866>

- Loux, M., & Loux, B. (2025, 11 Eylül). *What is deepfake technology? Understanding its broad impact*. American Military University. <https://www.amu.apus.edu/area-of-study/information-technology/resources/what-is-deepfake-technology/>
- Łuczewski, M., Małłanka, T., & Bednarz-Łuczewska, P. (2013). Bringing Habermas to memory studies. *Polish Sociological Review*, 183(3), 335–349. <https://polish-sociological-review.eu/pdf-125612-53634?filename=Bringing%20Habermas%20to.pdf>
- Luitse, D. (2019). *Does digital literacy have a role in mitigating the spread of misinformation? A critical analysis of deepfake videos and their comment sections* [Pre-master tezi, Utrecht University]. https://studenttheses.uu.nl/bitstream/handle/20.500.12932/823/BAEW_DieuwertjeLuitse_6558372_FinalVersion.pdf?sequence=1
- Luo, A. (2024, 18 Nisan). *GANs vs. diffusion models: Putting AI to the test*. Aurora Solar. <https://aurorasolar.com/blog/putting-ai-to-the-test-generative-adversarial-networks-vs-diffusion-models/>
- Makhortykh, M. (2024). *AI and the Holocaust: Rewriting history? The impact of artificial intelligence on understanding the Holocaust*. UNESCO; World Jewish Congress. <https://doi.org/10.54675/ZHJC6844>
- Mirza, R. (2024, 16 Şubat). *How AI deepfakes threaten the 2024 elections*. The Journalist's Resource. <https://journalistsresource.org/home/how-ai-deepfakes-threaten-the-2024-elections/>
- National Security Agency, Federal Bureau of Investigation, Cybersecurity and Infrastructure Security Agency, Australian Signals Directorate, Canadian Centre for Cyber Security, New Zealand National Cyber Security Centre, & National Cyber Security Centre. (2025, Ocak). *Content credentials: Strengthening multimedia integrity in the generative AI era*. <https://media.defense.gov/2025/Jan/29/2003634788/-1/-1/0/CSI-CONTENT-CREDENTIALS.PDF>
- Netizen. (2025, 27 Mayıs). *How C2PA, watermarking, and nightshade are shaping the battle against deepfakes*. <https://www.netizen.net/news/post/6377/how-c2pa-watermarking-and-nightshade-are-shaping-the-battle-against-deepfakes>
- Nosta, J. (2023, 7 Haziran). *The 'scientific simulacra': When AI and hyperreality collide*. Medium. <https://johnnosta.medium.com/the-scientific-simulacra-when-ai-and-hyperreality-collide-b676eb265045>
- Orquidea. (2025, September 2). *Synthetic memory and the future of collective recall*. <https://orquidea.ai/synthetic-memory-and-the-future-of-collective-recall/>
- Patarlapati, N. (2023). Unmasking reality: Exploring the sociological impacts of deepfake technology. *International Journal for Research in Applied Science & Engineering Technology*, 11(11), 882–889. <https://doi.org/10.22214/ijraset.2023.56639>

- Polishchuk, A. (2024, 26 Ocak). *AI poses risks to both authoritarian and democratic politics*. Wilson Center. <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/ai-poses-risks-both-authoritarian-and-democratic-politics>
- Rebelo, K. (2024, Ekim). *India's generative AI election pilot shows artificial intelligence in campaigns is here to stay* (Generative Artificial Intelligence and Elections, Ed. I. Trauthig & S. Woolley). Center for Media Engagement, The University of Texas at Austin. <https://mediaengagement.org/wp-content/uploads/2024/10/Indias-Generative-AI-Election-Pilot-Shows-Artificial-Intelligence-In-Campaigns-Is-Here-To-Stay.pdf>
- Schiff, K. J., & Schiff, D. (2024, 25 Eylül). *Research on the "liar's dividend" gains attention*. Purdue University College of Liberal Arts. <https://www.cla.purdue.edu/news/college/2024/liars-dividend-research.html>
- Schiff, K. J., Schiff, D. S., & Bueno, N. S. (2025). The liar's dividend: Can politicians claim misinformation to evade accountability? *American Political Science Review*, 119(1), 71–90. <https://doi.org/10.1017/S0003055423001454>
- Schneier, B., & Sanders, N. E. (2024, 4 Aralık). *The apocalypse that wasn't: AI was everywhere in 2024's elections, but deepfakes and misinformation were only part of the picture*. Ash Center for Democratic Governance and Innovation. <https://ash.harvard.edu/articles/the-apocalypse-that-wasnt-ai-was-everywhere-in-2024s-elections-but-deepfakes-and-misinformation-were-only-part-of-the-picture/>
- Schneier, B., & Sanders, N. E. (2024, 4 Aralık). *The apocalypse that wasn't: AI was everywhere in 2024's elections, but deepfakes and misinformation were only part of the picture*. Ash Center for Democratic Governance and Innovation. <https://ash.harvard.edu/articles/the-apocalypse-that-wasnt-ai-was-everywhere-in-2024s-elections-but-deepfakes-and-misinformation-were-only-part-of-the-picture/>
- Schuh, J. (2024). AI as artificial memory: A global reconfiguration of our collective memory practices? *Memory Studies Review*, 1, 231–255. <https://doi.org/10.1163/29502422-01010012>
- Sharma, Y. (2024, 20 Şubat). *Deepfake democracy: Behind the AI trickery shaping India's 2024 election*. Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2024/2/20/deepfake-democracy-behind-the-ai-trickery-shaping-indias-2024-elections>
- Stroebel, L., Llewellyn, M., Hartley, T., Ip, T. S., & Ahmed, M. (2023). A systematic literature review on the effectiveness of deepfake detection techniques. *Journal of Cyber Security Technology*, 7(2), 83–113. <https://doi.org/10.1080/23742917.2023.2192888>
- Tas, R. (2023). *Changing memories via deepfakes: Are deepfakes a threat to our own memories? Examining the influence of deepfake videos on memory retrieval* [Yüksek lisans tezi, Ghent University]. Ghent University Library. https://libstore.ugent.be/fulltxt/RUG01/003/146/162/RUG01-003146162_2023_0001_AC.pdf

- Trombevski, D. (2025, 27 Ocak). *Deepfakes and the future of AI legislation: Ethical and legal challenges*. GDPRLocal. <https://gdprlocal.com/deepfakes-and-the-future-of-ai-legislation-overcoming-the-ethical-and-legal-challenges/>
- UNESCO. (t.y.). *Case study: Can we believe what we hear?*. International Media and Information Literacy e-Platform. <https://www.unesco.org/mil4teachers/en/toolkit-media/indicator-5/activities/ai-disinformation/case-study-2>
- Westerlund, M. (2019). The emergence of deepfake technology: A review. *Technology Innovation Management Review*, 9(11), 39–52. <https://doi.org/10.22215/timreview/1282>

Eğitim, İktidar ve İdeoloji: Denetim ve Disiplin İşlevi Üzerine Kuramsal Bir İnceleme

Gamze Erdoğan¹

İlyas Erdoğan²

Özet

Bu çalışmada eğitimin denetim ve disiplin işlevi incelenmektedir. Bir anlamda eğitim devletin en önemli ideolojik aygıtlarından biri olagelmıştır. İktidarlar istedikleri ve itaat eden insan tipini yaratma konusunda eğitimden olabildiğince faydalanmaktadırlar. İktidarın sürekliliği ve baskı aygıtlarına ihtiyaç duymadan eşitsiz güç ilişkilerinin ve tahakkümün süreğenliği için ikna ve gönüllü katılım kritiktir. Bu nedenle eğitimin bilgilendirme yanında ideolojik yönlendirme boyutuna dikkat edilmelidir. Eğitim yoluyla kitleler mevcut siyasal düzenin gerekliliği ve önemine ikna edilirler. Böylelikle eğitim ile insanları denetlemek, yönlendirmek, biçimlendirme ve onları disipline edebilmek mümkün olmaktadır. Konuyu daha yakından ele almak ve somutlaştırma adına çalışmada I. Illich ve P. Bourdieu'nun eğitim hakkındaki değerlendirmeleri ele alınmaktadır.

GİRİŞ

Bu çalışma, eğitimin modern toplumlarda devletin elinde nasıl bir denetim ve yönlendirme aracına dönüştüğünü ele almakta; iktidarın insanları nasıl şekillendirdiğini ve toplumu nasıl kontrol altında tuttuğunu tartışmaktadır.

Toplumsal denetim ve disiplin devlet, iktidar, hegemonya tartışmalarının ana temalarındandır. Eğitim ise hegemonyanın kurulması, pekiştirilmesi sürdürülmesindeki en önemli ideolojik ve kurumsal kaynaklardan biridir.

Modern kapitalist toplumların özünde eşitsizlik ve tahakküm ilişkileri mevcuttur. İdeolojiler de genel itibarıyla modern toplumların söz konusu özünü görünmezleştirici ve olağanlaştırıcı fikri yapılarıdır. Devletin bu

1 Bingöl/Merkez Gazi İlkokulu Sınıf Öğretmeni ORCID: 0000-0002-0698-1079

2 Bingöl/Merkez Sancak İlkokulu Okul Müdürü ORCID-0009-0004-3942-2574

anlamda medya, aile, din vs gibi çeşitli ideolojik aygıtları mevcuttur. Eğitim de bu ideolojik kaynaklardan ve araçlardan biridir. Bu anlamda, eğitim tüm diğer toplumsal faaliyetlerde olduğu gibi nötr ya da sadece teknik bir olgu olarak ele alınmaz. Her ülkenin kendine özgü bir yapısı ve dinamikleri vardır. Her ülkenin toplumsal özelliklerine ve toplum yapısına göre yetiştirmek istediği bir insan tipi vardır. Devletler ideolojilerini benimseyecek ve sürdürecektir ve böylelikle devletin devamlılığını sağlayacak olana insan tipini yetiştirmede çeşitli yollar kullanırlar. Eğitim bu yollarda biridir. Eğitimin yaklaşımının ideolojik olduğu ülkedeki iktidarın ideolojisini meşrulaştırma aracı olduğu düşünülmektedir (Üşür, 1997).

İdeoloji üç farklı şekilde ele alınabilir. Bunlardan ilki ideolojinin insanı yanıltan bir düşünce sistemine ittiğini savunan yaklaşımdır. İkinci ise toplumda egemen olan iktidarın mevcut düzeni ideolojik yaklaşımıyla kurmasıdır. Üçüncüsü ise dil aracılığıyla ideolojinin insanlara aktarıldığını savunan yaklaşımdır (Şen, 2006). Bu noktada eğitimin ideolojik işlevi için mevcut iktidarların kendi ideolojilerini topluma aktarmada kullandıkları bir ayıt olduğunu söyleyebilmek mümkündür. Eğitimin toplumsal denetimi ve disiplini sağlamada da oldukça önemli bir işlevi olduğu mevcut iktidarların kendi ideolojilerini sürdürebilmek amacıyla eğitim, ders kitapları, hapisaneler, çeşitli cezalandırmalar, kolluk kuvvetleri gibi pek çok aygıtı kullandıklarını söylemek mümkündür.

Literatür taramasına dayalı teorik bu çalışma iki bölüm dahilinde planlanmıştır. Birinci bölümde toplumsal denetim ve disiplin kavramından bahsedilecek bu konuya dair temel yaklaşımlar ele alınıp incelenecektir. İkinci bölümde ise eğitimin denetim ve disiplin işlevlerinden bahsedilecektir. Çeşitli düşünürlerin özellikle Ivan Illich ve Pierre Bourdieu'nun eğitimin disiplin ve denetim işlevlerine dair görüşlerine de yer verilecektir.

TOPLUMSAL DENETİM VE DİSİPLİN

Toplumsal denetim ve disiplin modern toplumu tanımlamak ve anlayabilmek üzere geliştirilmiş kavram setlerindendir. Özellikle Marksist (neo- Marksistler) analizler söz konusu olduğunda kavramları yoğun şekilde kullanmaktadırlar. Hegemonya, iktidar ve tahakküm gibi diğer kavramlarla birlikte yürütülen tartışma ve analizlerde A. Gramsci ve L. Althusser gibi neo- Marksist düşünürler ile M. Foucault'nun çalışmalarına yaygın şekilde atıf yapılmaktadır. Tüm bu literatür yöneten-ilişkisi, iktidar, devlet, hegemonya, ideoloji, meşruiyet gibi kavramlar etrafında örülmektedir.

Buradan hareketle iktidarın ve yöneten-yönetilen ilişkisinin ortaya çıkışı ve bu ilişkinin özü-doğası başlangıç noktasını oluşturmaktadır. Sennett'e

göre toplumu oluşturan bütün bireyler onları yönetecek bir otoriteye ihtiyaç duymaktadırlar. İktidarlar da toplum üzerinde kurmuş oldukları otoriteleri ile hem geçerliliklerini hem de otoritenin devam edebilmesi açısından güvenilirliklerini ve devamlılıklarını sağlarlar. Bu nedenle de iktidarlar toplum üzerinde kurmuş oldukları otoritenin hem uzun süreli hem de devamlı olmasını sağlamak amacıyla çeşitli yöntemler kullanırlar. Bunlar toplumu gözlemlemek, toplumu mevcut ideolojiye ikna etmektir ki bu daha çok eğitim aracılığıyla olmaktadır son olarakta toplumu denetlemektir. Toplumun denetimi için de her toplumsal yapıda bazı kurumlar yer almakta, cezalar yine bu toplumsal denetimi sağlamada etkili olarak kullanılmaktadır (Sennett, 1992).

Bütün iktidarlar yönettikleri toplumları çeşitli şekillerde denetim altında tutmaktadırlar. Bunlar çeşitli kurallar, çeşitli toplumsal normlar aracılığıyla olmaktadır. Foucault'un ifade ettiği gibi iktidarlar bilginin hem ortaya çıkması hem bu bilginin bireylere aktarılmasında oldukça etkin bir rol üstlenmektedirler. İktidarların bu konudaki baskı ve denetimleri oldukça etkilidir. Ayrıca iktidarların toplumları uzun süreli bir etki altında tutabilmesi için o toplumu çok iyi tanıması gerekir. Toplum yapısını oluşturan en önemli dinamikleri, toplumun değerlerini dikkate alması gerekir. Aksi durumda geliştirilen ideolojinin toplum üzerinde uzun süreli bir etkisinin olacağına bahsedebilmek mümkün gözükmemektedir (Akt. Saf, 2017).

Diğer yandan Karl Marx devleti bir toplumsal sınıfın egemen bir pozisyonda yer alması ve bu egemen sınıfın diğer toplumsal sınıfları baskı altına almasını sağlayan bir yapıdır şeklinde ifade etmektedir. Marx devleti tanımlarken iki yapıyı öneminden bahseder. Bunlardan ilkinin ordu ve polis olduğunu söyler. Ordu ve polisin devletin varlığının devamı için öneminden bahseder. Çünkü ordu ve polis devletin hem hukuki anlamda varlığını sürdürmesinde hem de bu varlığını korumasında oldukça etkili olan güçlerdendir. Marx ordu ve polisi devlet aygıtı olarak adlandırmaktadır. İkinci yapı ise hepsinin üstünde tutmuş olduğu hükümettir. Marx hükümeti devlet iktidarı olarak adlandırmaktadır. Ona göre devlet aygıtı olan ordu ve polis, devlet iktidarını kendi hedef ve talepleri doğrultusunda yönlendirmektedir. Marx'ın devlet kuramında baskıcı bir denetim yolunun kullanıldığı görülmektedir (Marx, 2015).

Demokratik anlayışların bütünüyle yerleştiği ve uygulandığı toplumlarda devletin toplumu kontrol altına alabilmek için baskı ve şiddet yolunu değil daha ziyade ikna yolunu kullandığı görülmektedir. Demokrasinin henüz işlerlik kazanmadığı toplumlarda ise halk üzerinde denetimi sağlayabilmek için çeşitli yollar kullanılmaktadır. Bu yollar okullar, askeri

kurumlar, çeşitli medya organları, cezai ve hukuksal süreçler gibi yollardır. Devletlerin tarihin her döneminde varlıklarını devam ettirebilmek için çok çeşitli denetim yollarını kullandıkları bilinmektedir. Bu yollar sayesinde iktidarda kalabilmeleri hüküm sürebilmeleri mümkün olmaktadır. Hukuksal normlar ve yaptırımlar bu yollardan biridir. Devletler varlıklarını tehlikeye düşüreceklerini düşündükleri her durumda hukuksal norm ve yaptırımlara başvurumaktadırlar. Diğer önemli yollardan biri ise eğitim, medya araçları, sivil toplum örgütleri, dernekler gibi araçlar sayesinde bireylerin istenilen insan tipine dönüşümünün sağlanabilmesidir ki devletler bu yol ile daha çok bireyleri ikna etmektedirler (Dolgun, 2008).

Burada alan yazın tarandığında şu husus oldukça dikkat çekici olmuştur. Hiçbir iktidarın baskı ve şiddet ile uzun süreli bir şekilde varlığını sürdürebilmesi mümkün gözükmemektedir. Bu nedenle de iktidarlar daha ziyade ikna etme yolunu kullanmaktadırlar. Bu yol iktidarların daha uzun süreli ayakta kalmasını sağlamaktadır. Baskı ve şiddetin olumsuz sonuçları ve sosyo psikolojik etkilerine göre çok daha sağlıklı bir yol olarak görülmektedir. Bu nedenle de iktidarlar, eğitim, iletişim, medya, sivil toplum örgütleri, dernekler gibi yollar aracılığıyla toplumları istenilen ideolojilere ikna etmektedirler (Çaycı, 2016).

1.1.İktidar, Toplumsal Denetim ve Disipline Dair Temel Yaklaşımlar

Siyasal iktidarlar toplumlarda egemen olan güçleri ifade etmektedir. İktidarlar toplumda hem egemen hem de tüm toplumu yönlendiren bir konumda bulunmaktadır. Siyasal iktidarlar uyguladıklarının yaptıklarının doğru olduğunu topluma gösterebilme yani meşruluklarını sağlayabilme amacıyla çeşitli ideolojilere ihtiyaç duyarlar. İdeolojiler siyasal iktidarların hem meşruluğunu sağlamak hem de varlıklarını uzun süreli kılmalarına olanak sağlamaktadır (Şen, 2006). Mannheim ideolojiyi, siyasal olarak çatışan durumlar var olduğunda toplumu yönetenlerin kendi mevcut konumlarını koruyabilmek amacıyla kullandıkları bir yol olarak görmektedir (Akt. Şen, 2006).

Gramsci ideolojiyi toplumu yönetmek isteyenlerin, toplum üzerinde oluşturacakları otoritenin planlı bir şekilde yürütülmesi durumunu ifade etmek için kullanır. Gramsci'ye göre devlet ideolojisini topluma aktarabilmek ve devamlılığını sağlayabilmek amacıyla çeşitli yollar kullanır. Gramsci bu noktada sivil toplumdan bahseder. Sivil toplumun ideolojik bir yol olarak kullanıldığını söyler (Akt. Çelik, 1999).

Althusser ideolojiyi hayatımızın içerisinde bir onların farkında olsak da olmasak da var olan, tüm toplumu etkileyen, değerlerin bütününe kapsayan bir durum olarak görür. Althusser ideolojinin insanlarla, toplumsal yapıyla, toplumu düzenleyen kurallar ve normlarla bir bütünlük içinde olduğunu söyler. Althusser devletin mevcut ideolojisini topluma aktarmada çeşitli yollar kullandığını söyler. Bu yollar din öğretileri, eğitim öğretim yöntem ve içerikleri, hukuku düzenleyen tüm durumlar, sendikalar, basın, radyo ve televizyon programları gibi toplumun bütününe olan etkisi kaçınılmaz olan aslında toplumla da iç içe olan tüm yapılardır (Akt. Kazancı, 2006).

Foucault iktidarların toplumdaki etkisinin oldukça önemli olduğunu bu anlamda başat bir etkiye sahip olduğunu söyler. Dünyanın giderek gelişimi ve değişimi iktidarlarında düzenlerini uzun süreli koruyabilmek amacıyla her alanda etkili olabilecek bir sisteme geçişini zorunlu kılar. Bu nedenle de iktidarlar insan hayatını etkileyen bütün alanlar üzerinde denetim kurmaya çalışırlar (Akt. Özdemir, 2020).

Foucault'a göre iktidar insana etki edebilecek her yerdedir. İktidarlar bireylerin tüm davranış ve eğilimlerini etkilemektedir. Öyle ki okullar, hastaneler, askeri ve kolluk kurumları gibi tüm resmî kurumlarda iktidarın var olduğunu görebilmek mümkündür. İktidarlar insanın ulaştığı ve ulaşabileceği her yeri düzenlemektedirler. Foucault iktidarın bu çoklu etkisinden kaynaklı olarak çok sayıda alanı kapsayan iktidar tiplerinden de bahsetmişti. Bu iktidar tipleri eğitim, siyaset, hukuksal, epistemolojik gibi pek çok alanda vardır. Burada epistemolojik iktidar kavramı araştırmacının oldukça dikkatini çekmiştir. Epistemoloji bilgi bilimi, bilgiye bakış, bilgi kaynağını sorgulama gibi anlamlara gelmektedir (Erdamar ve Alpan, 2017). Epistemolojik iktidar ise bireylerin bilgiyi edinimini bu bilgiyi sahiplenip sahiplenmemelerini, kabullenmelerini kapsamaktadır. Foucault'a göre iktidarlar bireyi öylesine bir etki altına almışlardır ki bilgiyi edinim bu bilginin sorgulanması gibi süreçlerde dahi birey bu döngünün içinden çıkamamaktadır. Eğitim alanındaki iktidar bireyleri mevcut ideolojik rejimin devamlılığını sağlayacak bir şekilde yetiştirmekte. Hem ders kitapları hem öğretiler yoluyla bu süreç pekiştirilmektedir. Hukuksal anlamdaki iktidar ile cezai işlemlerin uygulanması toplumda bir denetim mekanizmasının işleyişine olanak sağlamakta böylelikle iktidarların denetim işlevi de yerine gelmekte, cezai bir yaptırımdan korkan bireyler daha dikkatli davranmaktadır (Akt. Kızılcık, 2018).

İktidar kavramının içerisinde toplumu istenilen yöne yönlendirme, bu yöne insanların ilerleyebilmesi için onlar üzerinde etki kurma ile ilgili tüm mekanizmaları kapsamaktadır. Bireylerin toplumsal yaşamda varoluş ve

ilerleyişleri iktidarların çizdiği çerçeve dahilinde olabilmekte bireyler bu döngüden çıkmaya çalışırlarsa iktidarlar onları çeşitli hukuksal yollar ile denetim altında tutmaktadırlar. Bu denetim yolu gerek olması halinde baskı ile şiddet ile de sürdürülebilmektedir (Saf, 2017).

Devletin bireylerle olan bu rıza güç dengesi ele alındığına iktidarların daha niceliksel bir şekilde ele alındığı tanımlamalara rastlanmaktadır. İktidarı niceliksel bir biçimde ele alanlar arasında Weber ve Russel görülmektedir. Russel dünya üzerindeki tüm insanların ve insan topluluklarının mutlaka bir yönetime ihtiyaç duyduklarını söylemektedir. Russel'in üzerinde en çok durmuş olduğu konu iktidarların bireyler üzerinde kurmuş olduğu etkidir (Russel, 1976).

Diğer taraftan, Weber iktidarı üç gruba ayırarak incelemektedir. Bunlar geleneksel, karizmatik ve rasyonel iktidardır. Weber iktidar kavramını yönetim ile sınırlı tutmakta ve disiplin kavramı üzerinde durmaktadır. Weber'e göre iktidarların yaklaşımları ve uygulamaları karşının da insanlar tepkisiz kalması ve bu uygulamalara boyun eğmesi disiplin kavramını karşılamaktadır. Weber disiplini insanların her uygulamaya karşısında sorgusuz boyun eğmesi olarak görmüştür (Weber, 1996).

Aslındadisiplintoplumukavramınıtarihselsüreçişerisindeincelediğimizizde, 1800'lu sonunda batı kapitalizminin varlığını sürdürebilmesinde ihtiyaç duymuş olduğu insan tipinin var olmasında oldukça etkili olduğunu görmek ve söylemek mümkündür. 1800'lu yıllar öncesinde kullanılan zorlamaya dayalı olan uygulamalar yerini insanların gönüllü bir biçimde rıza göstermiş oldukları iktidar tipine bırakmıştır. Bu yeni iktidar modeli eskisi gibi bireyleri baskı ve zorlama ile etkisi altına almaya çalışmaktan ziyade insanların etkileşim dahilinde bulundukları bütün toplumsal ağları etkilemekte daha ziyade ikna etme yollarını kullanmaktadır (Cevizci, 2006).

Tüm bu siyasal ideolojilerin altında yatan esas amaç siyasal iktidarları halkın gözünde meşrulaştırabilmektir. Çünkü tarihsel akış göstermiştir ki baskı ve şiddet ile siyasal iktidarların uzun süreli olarak varlık ve tesir gösterebilmeleri çok zordur. Bu nedenle devletler ideolojileri ile halkı ikna yoluyla meşruiyetlerini sağlamakta iktidarlarının uzun süreli olmasının yolunu sağlamlaştırmaktadırlar (Çetin, 2001).

1.2. Foucault ve Diğer Düşünürlerin İktidar ve Disiplin Konusuna Yaklaşımları

Michel Foucault eleştirel bir bakış açısıyla meseleleri incelemesi oldukça etkili olmuştur. Foucault'un eleştirilerinin merkezinde bireyler değil bireylerin yaşamış oldukları deneyimler yer almaktadır. O bilgiden ziyade

bilginin üretilme biçimi, olaylardan ziyade olayların nasıl meydana geldiği, bireylerin kabulleniş durumlarıyla ilgilenmiştir. Bu nedenle de Foucault' nun çalışmalarında biyo iktidar, disipline edici iktidar gibi kavramlar karşımıza çıkmaktadır. Foucault'nun biyo iktidar kavramı iktidarın insanların bedenleri üzerinde de baskı kurmasını ifade etmektedir. Foucault insan bedenine bir şekil verilmeye onun dahi etkiye denetime açık olduğu bir iktidar modelinden bahsetmektedir (Akt. Revel, 2012). Foucault insan bedeninin daha çok hayatta kalması dolayısıyla bu bedenden sağlanan faydanın maksimize edildiği bir iktidar sisteminden bahseder (Akt. Han 2019).

Foucault'a göre toplumda yer alan tüm kurumlar okul gibi, hastane gibi, hapishane gibi iktidarın emelleri için birey aygıt olarak çalışmaktadır. Foucault bunu çok yönlü bir kapatılma olarak yorumlar. Yani insanın etkileşim dahilinde bulunduğu içinde yaşadığı her kurum durum da iktidarın ideolojisinin bir etkisi bulunmakta kişilerin bunu dışına çıkabilmesi mümkün gözükmemektedir. Foucault insanların beden algılarından tutunda, çalışmak isteyecekleri işe, dünyaya getirecekleri çocuk sayısına kadar insan hayatının her alanında ve anlamında iktidarların onların kullanmış oldukları denetim aygıtlarının etkili olduğunu vurgulamaktadır (Akt. Cevizoglu, 2002).

Foucault toplumu değerlendirdiğinde ve topluma dair görüşler ortaya koyduğunda bu çözümlemelerinin temelinde hep iktidar kavramı yer almıştır. Foucault iktidarın tüm yönüyle hem toplumsal hem bireysel yaşama olan etkilerini açıklamıştır. Foucault insanların bütün davranışlarının bütün yönelimlerinin bütün seçimlerinin temelinde bütünüyle iktidar olgusunu görmektedir. İktidarın sürekli olarak insanların davranışlarını biçimlendirme, insanları yönlendirme eğiliminde olduğunu söylemektedir. Foucault iktidarın esasında bir ilişkiler bütününden oluştuğunu bu ilişkilerin oldukça yoğun birbirine geçmiş bir yapıda olduğunu, iktidarın ilişkiler bütünü olduğunu vurgulamıştır (Akt. Özdemir, 2020).

Foucault iktidarın toplumun tüm yönlerini, insanlar arasındaki tüm ilişkileri, bireylerin beklentilerini, yönelimlerini kısacası insana dair her şeyi kuşatmış; onu yönlendiren güçlü bir baskı ve tesir altında tutan en temel olgu olarak görür. İktidarın bireyleri hem yönettiğini hem yönlendirdiğinin gerekirse onları sorguya çektiğini, cezalandırdığını, kendi usul ve esaslarıyla onu terbiye ettiğini vurgular (Akt. Belsey, 2013).

Foucault "Özne ve İktidar" adlı eserinde insanların kendi öz kültürleri içerisinde yetişerek, harmanlanarak özneye dönüştüklerinden bahsetmiştir. Her insanın özneye dönüşmesinin farklılıklar oluşturduğunu söylemiştir. Sözü edilen özne dönüşümlerini üçe ayıran Foucault İlkinde kişiler konuşmakta, emek harcamakta, ikincisinde onu başkalarından farklı kılan

özelliklerinin olmasından yani deli-akıllı gibi bir sınıflamadan, üçüncüsünde ise bir nesnelleşme sürecinden bahsetmektedir. Dolayısıyla insanların farklı biçimlerde, türlerde ve farklı yollarla iktidarın birer öznesi olmasından bahsetmiştir. İnsanların varoluşlarının tüm yönleriyle ve aşamalarıyla iktidarın bir parçası bir öznesi olduğundan bahsetmiştir. Düşünen, irdeleyen konuşan insanların bu öznelerin aktif bir parçası oluşundan ancak hiçbir yönetsel süreç hakkında düşünmeyen öznelerin varoluşundan da bahsetmiştir. Burada öznenin varoluşunda söylem adını verdiği kavramı kullanmakta özne, söyle ve iktidar arasında ilişki kurmaktadır. Foucault söylemin esasında gizli bir baskı içerdiğinden bahsetmekte ancak kendini açığa çıkaramadığını vurgulamaktadır. Öznelerin söylemlerini etkisiz bulan Foucault iktidarların söylemlerinin oldukça etkili olduğundan bu söylemlerin bireyleri düşüncelerini etkilediğinden, onları yönetim, yönlendirdiğinden bahsetmiştir (Güneş, 2015).

Kısacası Foucault iktidarı tüm toplumsal dinamikleri, bireylerin tüm toplumsal yönelimlerini açıklamak için kullanmıştır. İktidarın disipline edici tavrı üzerinde durmuş geçmişten günümüze iktidarlara incelediğinde günümüzde iktidarların insanın hayatının bütününe hatta insanların bedenleri üzerinde bile etkili olduğunu ortaya koymuştur (Akt. Özdemir, 2020).

1.3. Goffman ve Mills'in İktidar ve Denetim Toplumu Üzerine Değerlendirmeleri

İktidar, disiplin teknikleri ve denetim üzerine başka düşünürlerin çalışmaları mevcuttur. Goffman'ın ve Mills'in iktidar konusunda oldukça kapsamlı çalışmaları bulunmaktadır. Goffman bireyin yaşamının her alanında yer alan ve bireyin yaşamını çepeçevre çevrelemiş olan toplumsal kurumların; bireylerin her türlü davranışını etkilediği ve şekillendirdiği, onu kısıtladığı olgusu üzerinde durmuştur. Goffman akıl hastaları, hapisanede mahkûmlar, sosyal hayat ile olan ilişkileri kesilmiş kendilerini bir kuruma bir yere adanmış insanlar, rahibeler gibi onların hayatlarını da incelemiştir. Buralarda bireylerin bütüncül bir biçimde her davranışlarının denetim altına alınmış olduğu vurgulanmıştır. Goffman insanların hayatını tümüyle kuşatmış olan bu kurumları bütüncül kurumlar olarak nitelendirmiştir. Yoksul, bakıma muhtaç insanların, yaşlıların kaldıkları yerler, kimsesiz çocukların barındıkları yerler, akıl hastalarının mahkûmların bulundukları yerleri bu kapsamda ele almıştır. Kapatılmış oldukça kısıtlı iletişim ve etkileşimin bulunduğu alanlarda yaşayan insanların kurumda çalışanlara genellikle düşmanca hisler bahsettiklerini belirtmiştir. Burada önemli olan husus günümüz dünyasında Goffman'ın insanların her yanını kuşatan

kurumlar olarak adlandırdığı kurumların giderek artması ve Goffman'ın bu kurumları bireyler üzerinde kurduğu tahakküm nedeniyle iktidar olarak nitelendirmesidir (Akt. Kızılcelik, 2018).

Goffman bireylerin toplumsal hayattan koparıldıkları, çok sayıda bireyin dış dünya hakkında bilgilerinin çok az olduğu, birlikte katı kurallar silsilesi içinde yaşayan insanlardan bahseder. Tımarhaneleri buraya örnek olarak verir. O bu tür katı kuralların olduğu, bireylerin toplumsal hayattan uzaklaştırıldıkları ortamlara total kurumlar olarak adlandırır. Bu kurumları barınmaya, bakıma muhtaç kişilerin kullandıkları yerleri, tehlikeli kişilerin ıslahı için kullanılan yerleri ekler. Goffman için bu kurumlar bireylere bakım sağlama, onları ıslah etme eğitime gibi amaçlar taşımaktadır. Okulları ve kışlaları bu kurumların arasına alır. Bu kurumların kişiler arasında farklılıkları azalttığını onları birbirlerine benzemeye mecbur bıraktığını söylemektedir. Kişiler total kurumların içerisinde yer aldıkları zamanlarda dışarıda kurmuş oldukları kültürel bağlardan kopmakta ve kurum kültürüne ikna edilmektedirler. Kişiler dışarıdaki kültürel durumların eleştirildiği çokça muameleye maruz kalabilmekte ve nihayetinde kurum kültürü ile uyumlu onu özümsemiş bir biçimde davranabilmektedirler. Goffman total kurumlarda bir küçük düşürmenin, yıldırmanın yer aldığını kişilerin mevcut kurumsal kültüre itaatinin beklendiğini vurgulamaktadır. Ayrıca total kurumlarda cezalar ve ayrıcalıklar sisteminin yer aldığından da bahsetmektedir. Bu ayrıcalıklar sisteminin yer almasının bireylerin birlikte davranmalarını engellemektedir. Olası isyanlarında işbirlikçiler sayesinde ortadan kaldırıldığından bahsetmektedir (Akt. Bayır, 2018).

Mills oldukça önemli bir sosyologdur. Fikirleri ile derin izler bırakmıştır. Mills'in de iktidar konusundaki fikirleri oldukça önemlidir. Mills günümüzde iktidar anlayışının değiştiğinden eskisi gibi insanların korku ile değil ikna yoluyla yönetildiklerinden bahsetmektedir. Mills'e göre iktidar bir grubun toplum üzerindeki diğer tüm gruplar ve bireyler üzerinde üstünlük kurması, onları yönetmesi ve yönlendirmesidir. Mills iktidarın gücünün çok sınırsız olduğundan, insanların hayatların her alanının da bir tahakkümü olduğundan bahsetmiştir. Mills her toplumda iktidar olgusunun belli alanlarda toplandığını yani toplumu yönetsel alandaki etkisinin belli kurumların tekelinde olduğundan bahsetmiştir. Her toplum birbirinden oldukça farklıdır dolayısıyla iktidar tipleri de birbirlerinden farklıdır. Mills Amerikan toplumundaki iktidar olgusunu incelediğinde, iktidarın daha ziyade askeri ve ekonomik güçlerin etkisi altında olduğunu vurgulamıştır. Onların toplum üzerindeki yönetme, denetleme ve biçimlendirme güçleri oldukça fazladır. Mills iletişim araçlarının yani televizyon, gazete ve radyolarında halkın

üzerindeki tesirlerinden bahsetmiş, algı oluşturma, bireylerin yönelim ve düşüncelerini etkileme güçlerini anlatmıştır (Akt. Kızılçelik, 2018).

Mills toplumların bütününi etkileyen oldukça önemli kararların toplumun çok küçük bir kesimi tarafından alındığından bahsetmektedir. Mills iktidar seçkinlerinden de bahsetmekte bazı seçkinlerin kendilerine verilen rollere uygun davrandığını bazılarının ise bu rolleri kendilerine göre oluşturduklarını söylemektedir. Rollerini kendi belirleyenlere örnek olarak Hitler'i vermektedir. Mills eserlerinde ünlüler, en zenginler, üst yöneticiler hakkında görüşlerine yer vermiştir (Akt. Ertek, 2017).

Mills toplumsal analizlerinde sınıflar arasında tabakalaşmış bir yapıdan bahsetmektedir. Bu tabakalar arasında orta sınıf oldukça önemlidir. Orta sınıfı anlamak ise oldukça zordur. Bireylerin toplumsal sınıflar arasında geçiş yapabilmelerinin çok zor olduğundan, bu durumundaa insanların yaşadıkları toplumu tam olarak tanıyamadan, sadece kendi sınıflarının içine hapsolmuş bir şekilde yaşamalarına neden olduğundan bahsetmiştir. Mills iktidar seçkinleri kavramının üzerinde oldukça önemle durmaktadır. Ona göre bu seçkinler üç şekilde katagorize edilmiştir. Bunlar, ekonomik elitler, siyasi elitler, askeri elitlerdir. Bu elit gruplarının geçmişlerinin birbirine benzer olduğundan, çıkarlarının uyduğundan, karşılıklı ilişkilerinin benzer olduğundan bahsetmiştir. Bu grupların birlikteliği oldukça önemli olmakla birlikte bu birlikteliğin iktidar seçkinlerini oluşturduğundan bahsetmiştir. Bu yapının bütünsel halinin yönetsel tüm süreçleri, karar almaları yönlendirdiğinden bahsetmiştir (Arslan, 2004).

EĞİTİM İKTİDAR DENETİM VE DİSİPLİN

Daha önce vurgulandığı üzere salt teknik bir uğraş ya da nötr pratikler toplamı olmadığı gibi, eğitim basit bir öğretim kurumu da değildir. Eğitim devletin temel ideolojik aygıtlarından biri olup, hegemonya ve tahakkümün oluşturulması ve sürdürülmesindeki rolü mutlaka ve sürekli akılda tutulmalıdır. Bu noktada I. Illich ve P. Bourdieu'nun eğitime ilişkin görüşlerine değinmeden önce eğitimin işlevlerine dair yaklaşımlarını özetlemekte yarar bulunmaktadır.

2.1. Eğitimin İşlevleri Üzerine Temel Yaklaşımlar

Eğitim kavramına ilişkin literatürde pek çok tanım yer almaktadır. Bunun nedeninin farklı felsefi görüşler olduğu düşünülmektedir. Farklı felsefi görüşler farklı eğitim tanımlarının ortaya çıkışını sağlamıştır. Araştırmanın sınırlılıkları dahilinde bir eğitim tanımının verilmesi daha uygun bulunmaktadır. Eğitim bireylerin davranışlarında istendik değişiklikler meydana getirme

sürecidir. Eğitim insanların doğa üzerinde etki kurmaya onu değiştirmeye, dönüştürmeye çalışması yoluyla edindiği davranış değişiklikleridir (Sönmez, 1994). Durkheim'a göre eğitim toplumsal yaşama daha hazır olmayan insanların hayata hazırlanması sürecidir. Bu süreçte bireylerin kazanması gereken bilgi, beceri, yeterlilikler gibi her boyutu kapsayan geniş bir çerçevesi vardır (Durkheim, 2004).

Araştırma konusu bağlamında ilgili literatür tarandığında eğitimin toplumsal denetime ilişkin tanımları gözlemlenmiştir. Konu kapsamı dahilinde eğitimin bu tanımlarının verilmesi daha uygun bulunmaktadır. Eğitim yönetsel faaliyetleri geçerli kılmak amacıyla insanların belirli gayeler neticesinde yetiştirilmesidir (Erden, 2007). Alan yazında eğitimin hem toplumsal hem bireysel hayatı düzenlemeye yönelik işlevleri ile ilgili tanımları bulunmuştur. Bu bağlamda eğitim devletlerin var oluşlarını toplumların kabul etmesini sağlayacakları bir yol olarak kullandıklarını söylemek mümkündür (Çetin, 2001).

Toplumların gelişiminin, değişiminin, sürekliliğinin sağlanmasında eğitimin çok önemli bir görevi bulunmaktadır. Çünkü eğitim hem insanların yetiştirmesinde hem geliştirilmesinde hem de toplumsal değer ve normların bir kuşaktan diğerine aktarılmasında oldukça önemli bir göreve sahiptir. Tüm bu tanımlardan hareketle eğitimin toplumsal bir kurum olduğu sonucuna ulaşılır. Durkheim bu bağlantıyı eğitimin toplumların ihtiyacına yönelik olarak biçimsel bir biçimde düzenlendiğini ve eğitimin mutlak süratle toplumların ihtiyaçlarını karşıladığını söylemiştir (Akt. İnal, 2019). Nitekim Akyüz (2019) eğitimin insanlık tarihinin gelişimine sağlamış olduğu katkıları incelemiş olduğu araştırmasında, eğitim de ilerlemiş olan uygarlıkların her alanda ve düzeyde ilerleme imkânı bulduğunu söylemiştir. Çünkü eğitim ile hem geçmiş mirasın korunabilmesi amaçlanmakta hem de bu mirası gelecek nesillere aktarabilmesini sağlamaktadır. Eğitim ayrıca bireylerin toplumsallaşabilmesi için de bulunulmaz bir fırsattır.

Yukarıda yapılan tüm bu tanımlardan hareketle eğitim bireyin yaşamda ihtiyaç duyacağı bilgi ve yeterliliklere sahip olabileceği bir sistemler bütünüdür. Bu doğrultuda eğitimin çeşitli amaç ve işlevleri bulunmaktadır. Toplumların bireylere verdikleri eğitim ile geliştirmeye çalıştıkları eğitim işlevlerini dört kategoride toplayabiliriz. Bunlar: Toplumsal, siyasal, ekonomik ve bireysel işlevlerdir (Ünsal vd, 2015). Yine bu işlevler arasında bireylerin toplumsallaşmalarına katkı sağlama, kültürel mirasın eğitim yoluyla gelecek nesillere aktarılabilmesinin yolunu açma, insanların gelişime katkı sunma, ekonomik anlamda toplumların daha iyi bir konuma gelmelerini sağlama gibi pek çok işlevi sayılabilmektedir (Konuk, 2002).

Eğitimin toplumsallaştırma işlevi bireyin yaşadığı toplumun bir parçası haline gelebilmesi için gerekli olan kültürel değer ve normları, toplum içinde davranma ve yaşamayı öğrenmesini ve bu anlamda ihtiyaç duyacağı yeterlilikleri öğrenebilmesi sürecidir. Eğitimin kültürel mirası aktarma işlevi ise toplumun sahip olduğu tüm kültürel unsurların bireylere eğitim aracılığıyla verilebilmesi hususudur. Örneğin masallar, ninniler, müzikler, destanlar gibi toplumların öz benliklerini yansıtan kültürel tüm miraslarının aktarılması eğitim yoluyla sağlanmaktadır. Yine bu yolla toplumlar milli benliklerini koruyabilmektedirler. Eğitimin seçme ve yöneltme işlevi de bulunmaktadır. Bu işlevi bireylerin ilgi, yetenek ve akademik yeterliliklerine göre belli alanlara yöneltilmesini kapsamaktadır. Eğitimin ekonomik işlevi ise bireylerin herhangi bir alanda yetiştirilmesinin devlete getirdiği maddi külfettir. Ayrıca devletlerin ekonomik olarak kalkınabilmelerinin temelinde iyi yetişmiş bir insan gücünün varlığı önemlidir. Dolayısıyla ekonomi ve eğitim arasında karşılıklı bir ilişki vardır. Tüm toplumsal kurumlarda olduğu gibi eğitiminde gizil birtakım işlevleri vardır (Doğan, 2012).

Eğitimin en temel işlevlerinden birisi de siyasal işlevidir ki bu araştırmanın sorunsalı içerisinde bu husus yer almaktadır. Eğitimin siyasal işlevinin esasında devletin istediği ihtiyaç duyduğu insan tipini yetiştirebilmek amacıyla eğitimi her yönüyle kullanmasını sayabiliriz (Zabun, 2020). Aslında bu resmi olarak devam ettirilen eğitimin genel bir işlevidir. Devlet yetiştirmek istediği insan modeline uygun olarak tüm eğitsel faaliyetleri planlamaktadır. Bu doğrultuda ders kitapları, ders içi ve dışı etkinlikler, kutlamalar, törenler belirli bir sistematik dahilinde gerçekleşmektedir (Doğan, 2011). Böylelikle devletler eğitim yoluyla hem bireylerin devlete olan bağlılıklarını arttırmaktadır, aynı zamanda da kendi varlıklarını güvence altına almaktadırlar (Tezcan, 1985).

Yukarıda açıklamaya çalışmış olduğum doğrultuda her toplumda eğitimin işlevlerinin birbirinde farklı olduğu örülmektedir. Bazı toplumlarda ekonomik yön ön planda iken bazı toplumlarda kültürel mirası aktarma yolu ön plandadır. Her toplum birbirinden farklı yapıda olduğu için her toplumun eğitime yüklediği anlam ve eğitimden beklentisi de birbirinden farklılıklar göstermektedir. Ancak toplumsal değil de bireysel bir bakış açısıyla yaklaştığımızda her toplumda mesleki anlamda bir konuma gelebilme, iyi bir gelir elde edebilmek ancak ve ancak eğitim yoluyla mümkün olabilmektedir (Fidan 1998).

2.2. Eğitim, Denetim ve Disiplin Arasındaki İlişki

Yukarıda bahsedildiği üzere eğitimin genel işlevlerinin yanında ideolojik işlevi de mevcuttur. Bu anlamda devletin ya da iktidarın genel ideolojisi yanında ve bununla uyumlu olacak şekilde tasarlanan eğitim ideolojileri de söz konusudur. Söz konusu ideolojileri eğitimin tüm kademe ve türlerinde örtük ya da açık yürürlükte dir. Bu bağlamda, devletlerin hem varlıklarını koruyabilmek hem bu ideolojilerini insanlara edindirebilmek amacıyla eğitim ideolojisi sıklıkla kullandıkları vakıadır.

Örneğin Althusser ideolojinin toplumu derinden etkileyen ve onun dönüşümünü sağlayan, ayrıca insanların birbirleriyle ve kurumsal olarak iletişimini etkileyen yani toplumun her yanını kuşatmış bir durumda olduğundan bahsetmiştir (Akt. Dinçer, 2003).

Kısacası ideoloji toplumların birlik ve beraberliklerini sağlayan, var olan toplumsal koşulların sürmesini ve gerekirse üretilmesini sağlayan fikirler bütünüdür. İdeoloji siyasal iktidarların toplumun şekillendirilmesi kullandıkları en önemli unsurlardan biridir. Ayrıca ideolojiler siyasal iktidarların toplumlara müdahale edebilmesini de sağlamaktadır. Siyasal iktidarlar kendi meşruiyetlerini de ideolojileri ile sağlamaktadırlar. Bu bağlamda ideolojiler sayesinde devlet sistemi de kontrol edilebilir (Çetin, 2001).

Devleti yöneten iktidarlar mevcut ideolojik görüşlerinin halka tam olarak aktarabilmek için eğitimi bütün yönleriyle kullanırlar. Bu sayede de devletin ideolojisinin toplumda yaşayan herkes tarafından ikna yoluyla edinilmesi mümkün olur (Çetin, 2001).

Devletlerin toplumda yaşayan bireyleri düzenleyebilmesi, denetleyebilmesi, ikna edebilmesi ve onları istediği yönde yetiştirebilmesinin en başında eğitim gelir. Dolayısıyla devletler yürütmüş oldukları eğitsel ideolojiler aracılığıyla toplumları ve insanları biçimlendirebilmektedirler. Herhangi bir ideolojisi bulunmayan bir iktidarın toplumsal hayatta bir bütünlük kurabilmesi ve insanları yönetebilmesi mümkün gözükmemektedir. Mevcut siyasal iktidarların ideolojilerini topluma benimsetebilmelerinde kullanmış oldukları en önemli araç okullardır. Çünkü bu eğitimler okullarda verilmekte ve bireyler mevcut ideolojilere okullar sayesinde ikna olmaktadır. Çünkü bu doğrultu da ilmek ilmek yetiştirilmektedirler. Eğitimin her aşaması ve kademesi bu doğrultuda planlanmaktadır. Eğitim aracılığıyla devletin bütün insanların değer yargılarını bakış açılarını yönlendirebilme ve yönetebilme imkânı olmaktadır (Black, 1989).

Eğitim bireylerin kendilerini kabullerinin, kendileri ile ilgili beklentilerin, toplumsal davranışların, bireyler arası ilişkilerin düzenlenmesinin, bireylerin kurumlarla kuracakları iletişimin belirlenmesinin en başında gelmektedir. Bu nedenle de eğitim bir siyasal ideolojinin bireyleri terbiye etmesi, onlara boyun eğmeyi öğretmesi, sorgulamanın önünü kesmesi, insanları siyasal ideolojilere itaat eder bir duruma getirmesi açısından oldukça işlevseldir (Nietzsche, 1991).

Rousseau eğitimin yürütüldüğü kurumlar sayesinde bireylerin millet olmayı öğrenmesi, bireylerin kendi doğalarını anlamasını sağlaması yoluyla, eğitimin oldukça önemli bir kurum olduğunu söylemektedirler. Eğitim sayesinde insanların bir toplum olabilmesi millet şuuruna ulaşabilmesi mümkün olmaktadır (Akt. Bakır, 2007).

İnsanların eğitim süreçlerini incelediğimiz de kişiler oldukça küçük yaşlarda eğitim almaya başlarlar ve eğitim bireylerin hayatlarının bütün yönünü kuşatır. Aslında eğitim yoluyla iktidarların bireylerin hayatlarına tam bir şekilde etki edebilmeleri ve onları yönlendirebilmeleri mümkün olmaktadır. İnsanlara verilen eğitim neticesinde bireylerin davranışsal anlamda eğilimleri, değer yargıları, toplumsal kabulleri de belirlenmektedir. Bu yönüyle eğitimin aslında siyasal iktidarların bir meşrulaştırma aracı olduğunu söylememiz mümkündür. Bireyler eğitimle hem davranışlarının nasıl olması gerektiğini hem yapılmaması gereken bir davranışta bulunmaları durumunda ne ile karşılaşacaklarını öğrenirler (Bourricaud, 1987).

Hegel'e göre eğitim bireyin devlette varoluşsal olarak bütünleşmesi, bireyin devlet ile fikişsel anlamda aynı hale gelmesini içermektedir. Hegel insanın sahip olduğu bütün yetilerin yeterliliklerin devlet sayesinde olduğunu vurgulamakta, devlet olmasaydı bireylerin yeterli donanımına erişemeyeceğini vurgulamaktadır. O devlete bir kutsallık yüklemekte ve bireylerin onun sayesinde varoluşsal amaçlarına ulaşabildiklerini savunmaktadır. Devletin bireylerle bütünleşmesi ve devletin bireylere kazandırmayı amaçladığı her türlü bilginin eğitim yoluyla verilebilmesi mümkün olmaktadır (Hegel, 1991).

Weber eğitim kavramını ayrı olarak değerlendirmeyip onun askeri kurumların bir uzantısı olduğunu ileri sürmektedir. Weber' e göre eğitim sayesinde iktidarlar toplum üzerinde üstünlük kurabilmekte, toplumu yönetebilmekte, yönlendirebilmekte, insanlara kurallara uymaları uymamaları halinde nelerle karşılaşacakları hakkında da bilgi vermektedirler. İktidarlar gerekirse zor kullanmakta insanların onlara gönüllü boyun eğişlerini eğitim sayesinde planlayıp uygulayabilmektedirler (Weber, 1993).

Paulo Freire “*Ezilenlerin Pedagojisi*” adlı kitabında toplumlardaki işleyişlere, bu düzenin yetiştirmiş olduğu insan modellerine ve bu insan modellerinin ortaya çıkışında en önemli rolü üstlenen eğitime dair önemli tespitlerde bulunmuştur. Toplumu oluşturan iki temel grubun olduğunu, bu grupların ezenler ve ezilenlerden oluştuğunu vurgulamıştır. Ezenlerin ezilenleri koşulsuz ikna yöntemlerinin eğitimden geçtiğini ve bu döngünün kırılmadığından bahsetmiştir (Freire, 2003).

2.3. Ivan Illich ve Bourdieu’nun Okulun İşlevleri Üzerine Görüşleri

Yukarıda daha önce vurgulandığı üzere eğitimin modern dünyadaki yeri ve rolü üzerine Bourdieu ve Illich’ in oldukça özgün ve ufuk açıcı analizleri mevcuttur. Örneğin Bourdieu’ye göre eğitim toplumların kültürel yapılarının bir uygulama ve yeniden üretilme biçimidir. Ancak burada Bourdieu kültürün egemen sınıfın kültürü olduğunu hâkim olan sınıfın eğitim yoluyla kendi kültürünü meşrulaştırdığını ve insanların zihninde başka kültürlerle ilişkisinde algıların oluşmasını sağladığını söylemektedir (Akt. Tezcan, 1993: 55). Bourdieu’nin çalışmalarında eğitimin işlevleri eğitimin sosyal sınıfların oluşumundaki etkileri üzerine incelemelere rastlanılmıştır. Bourdieu’nin anlayışında ekonomik anlamda insanlar arasındaki eşitsizliklerin toplumda sınıflaşmalara neden olduğudur. Ayrıca kültürel anlamdaki farklılaşmalarında bu eşitsizlikleri beslediğinin bu durumun bir kısır döngüye dönüştüğünü ve toplumda sınıfların meydana geldiğini belirtmektedir. O sınıfsal ayrılıkların temelini ekonomik olarak görmektedir. Bu eşitsizlikler her ne kadar ekonomik kaynaklı bir şekilde başlamış olsa da zaman içerisinde hem kültürel alana kaymakta hem de okulları etkilemektedir (Akt. Yanıklar, 2010).

Bourdieu’nun düşünceleri Marx’dan yola çıkmış ancak düşünsel anlamda Durkheim ile Weber’den daha çok faydalanmış, fikirlerine yansıtmıştır. Bourdieu bireylerin içerisinde bulundukları toplumların kültürel yapılarının, davranışlara yansıdığından ve bu kültürel yapıların oldukça belirleyici olduğundan bahsetmiştir. Bu toplumsal hakimiyetin nasıl nesiller boyu devam ettiğini, nasıl sürdürülebildiği üzerine düşünmüş ve fikirler ortaya koymuştur (Akt. Turgüter, 2016).

Bourdieu, eğitimin çeşitli bilgi ve becerilerin bireylere aktarıldığı ve bireyler arasındaki eşitsizliklerin pekiştirildiği bir alan olarak görür. Kısacası o eğitim süreçleri ile bireyler ve toplumsal sınıflar arasındaki eşitsizliklerin keskinleştirildiğini ve mevcut iktidarın kendi meşruluğunu da yine eğitim aracılığıyla sağladığını söylemektedir (Akt. Akşit vd., 2000).

Bourdieu'nun sermaye olarak olarak adlandırmış olduğu kavram sadece maddi bir durumu ifade etmemekte olup aynı zamanda kültürel ve toplumsal sermayeyi de ifade etmektedir. Ayrıca incelenen kaynaklarda Bourdieu' nin simgesel sermaye kavramına da rastlanmıştır (Bourdieu, 1990). O tüm sermaye alanlarını da kapsayan karmaşık bir yapıdadır. Ancak bu araştırmanın kapsamı dahilinde olmadığından bu alandan bahsedilmeyecektir.

Bourdieu habitus kavramını ile bireylerin bilinçli bilinçdışı eğilimlerini, bireylerin sahip oldukları kültürleri, verilenleri bilinçsiz kabul edişlerini hepsini kapsamaktadır. Habitus kavramını doğrudan aile de alınan eğitim ile ilişkilendirmektedir (Akt. Yanıklar, 2006). Bir çocuğun ailesi içinde edinmiş olduğu habitus, çocuk okula başladığında çocuğun bilgileri ediniminde oldukça önemli bir rol oynamaktadır. Ailesi içinde düzenli olarak kitap okunduğunu gören çocuk kitap okuma alışkanlıklarını daha kolay elde edecektir. Aynı şekilde aile içinde herkesin modellediğini gören çocuk sorumluluklarını yerine getirebilme konusunda daha tecrübeli olacaktır.

Bourdieu çocukların okula başladıklarında aile içinden alıp getirmiş oldukları bu kültürel birikimlerin onların başarılarını, durumlarını etkileyeceğini aslında çocukların farklılaşmasının çok öncesinde başladığını dile getirmektedir. Ancak burada Bourdieu' nun yaklaşımında dikkat çeken önemli hususlardan biri onun bu süreçteki eğitimin etkisini dışlamasıdır (Akt. Yanıklar, 2010). Kısacası Bourdieu çocukların eğitsel başarılarında ailelerin içinde bulundukları ekonomik ve kültürel yapıların çocuklara da sirayet edeceği, alt düzey bir sosyal grupta bulunan çocukla üst düzey bir sosyal grupta bulunan çocuk arasında farklılıklar olacağını ve eğitimin bu farklılıkları pekiştireceği hususudur. O zaten sosyal anlamda bulunan eşitsizliklerin okul nedeniyle akademik anlamda da bir sınıflamaya dönüştüğünü ifade etmektedir.

Bourdieu "*Ayrım*" adlı kitabında toplumsal sınıfları bu sınıfların nasıl oluştuğu ve nasıl pekiştiği ile ilgili görüşlerine yer vermiştir. Bu kitabında eğitim ve sınıfsal ilişkiler, eğitim ve sınıfsal çatışmalar gibi hususlara yer vermiştir. Bourdieu eğitim ile bireylerin mevcut sınıfsal düzeylerinin pekiştiğini vurgulamakta ve sınıfsal farklılıkların bireyler okula daha gelmeden ailenin bulunduğu maddi, kültürel, eğitimsel koşullar ile belirlendiğini açıklamaktadır (Akt. Papuşcuoğlu, 2020).

Diğer yandan, Ivan Illich, okulsuz toplum teorisini genel bir sosyal kuram olarak ele almış ve özgür bir toplumu okul temelli daha doğrusu modern anlamıyla okul ile düşünmemiştir. Geliştirdiği teorisinin pek çok aşamasında Foucault ve Althusser'in etkilerine rastlamak mümkündür. Üçü de kuramlarını açıklarken 2. Dünya savaşı sonrasında meydana gelen toplumsal

çöküntülerden ve yeniliklerle beraber gelişen problemlerden bahsetmişlerdir. Onlar kanun koyucuların, cezaların, kuralların sadece toplumu düzenleme amacının olmadığını arkasında bir iktidarın meşrutiyetini sağlama yönünde disipline edici bir yaklaşımının olduğunu savunmuşlardır. Illich okulların toplumsal anlamda çözümlü çöküntüye, toplumsal, psikolojik problemlere neden olduğunu savunmaktadır (Akt. Akyüz, 2019).

Illich kapitalist sistemden ve kapitalist sistemin ortaya çıkarmış olduğu kurumların insanlar üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Bellirli bir ekonomik seviyenin altında olan insanların kendi kendilerini eğitime noktasında yetersiz kaldıklarını vurgulamıştır. Illich'in "*Aklın Modernleşmesi*", "*Enerji ve Eşitlik*", "*Gölge ve İş*" gibi kitapları bulunmaktadır. Tüm bu eserlerinde Illich insanların sorgulamaları gerektiğini vurgulamaktadır. Bu araştırmanın kapsamına dahil olması bakımından "Okulsuz Toplum" adlı kitabına değinilecektir. Illich "*Okulsuz Toplum*" adlı eserinde çocukların daha çok küçük yaşlarından itibaren gözlerini okulda acıktıkları ve oldukça uzun bir süreyi zorunlu eğitim dahilinde geçirdiklerinden bahsetmektedir. Okulların mevcut toplumsal sınıfların arasındaki ayrımı daha da arttırdığı noktasına yoğunlaşmaktadır. Okulların öğrencileri tek tip olacak şekilde yetiştirmeye çalıştığından, zorunlu olan müfredatın öğrencilerin sorgulama becerilerini köreltmesinden, teorik olarak bilgilerin edinim süreçlerinin uygulamanın önüne geçmesinden, zengin-fakir ayrımını pekiştirmesinden öğrencilerin kendi öğrenmelerinin sorumluluğunu alıp öğrenmeyi yapılandırabilmesinin önüne geçtiğinden bahsetmektedir. Ayrıca bireylerin sadece okulda öğrenmeyeceklerini, öğrenmelerin diploma ile ölçülmesinin yanlış olduğundan bahsetmektedir. Bireyler kendilerini okul dışındaki ortamlarda da yetiştirebilirler. Illich bireylerin okul dışı öğrenmelerinin ve kendilerini yetiştirmenin önemini vurgulamakta bu durumun bireyleri daha özgür daha yaratıcı kılacağını düşünmektedir (Akt. Sarıtaş, 2018).

Illich okulun topluma zarar verdiğini söyler, okulları eğitimin önünde birer engel olarak görür. Günümüzde kullanılan okul modellerinde uygulanan müfredattan ziyade özgür eğitim olarak savunduğu yöntemi önerir. Ona göre günümüzde pratikte hiçbir tecrübesi olmayan öğretmenlerin öğrencilere ders vermesi bir oyalanmadan ibarettir. Onun özgür eğitim olarak bahsetmiş olduğu eğitim belirli bir müfredata bağlı kalmayan, öğrencilerin kişisel çabalarının ön planda olduğu bir formdadır (Yıldırım, 2013).

Illich okulların resmi birer kurum olarak var olmalarının içerisine girdikleri ideolojik döngüden çıkamayacağını, mevcut siyasal iktidarların ideolojik birer argümanına dönüşeceğini vurgulamaktadır. Ayrıca okullar devlet için maddi bir külfettir. Onun ortaya koyduğu özgür eğitim modelinde bir kural

koyucu olmayacaktır. İnsanlar özgür bir biçimde içeriklere karar vereceklerdir (Illich, 2017).

Illich okulsuz toplum aracılığıyla bireylerin kendilerini belirli kalıpların dışında özgür bir biçimde eğitebileceklerini söylemektedir. İnsanların iyi bir öğrenmenin okulda olacağına dair yönlendirilmesinin doğru olmadığını düşünmektedir. Dünya’da insanların oldukça önemli bir çoğunluğunun hayatı boyunca hiç okula gitmediğini, öğretmenlerle hiç temas kurmadığını ama buna rağmen oldukça önemli bilgi ve donanımlara okulsuz da ulaşabildiklerini söylemektedir. Illich okulsuz bir toplumun bireylerin özgür düşünebilmeleri, düşüncelerini geliştirebilmeleri, mevcut sınıfsal ve kültürel durumlarını sorgulayabilmeleri açısından oldukça önemli olduğunu vurgulamakta ve okulsuz toplumu önermektedir. Ancak bu sayede ideolojik tahakkümler kırılabilir kişiler gelişime açıklanacak ve tek tipleşmekten kurtulacaktır (Akt: Günay, 2019).

Illich bireylerin öğrenmelerinin pek çoğunun okulda değil okul dışı öğrenme ortamlarında oluştuğunu vurgulamakta. Okulda öğrenmenin bir belgeye döküldüğünden bunun ise bilgi düzeyinin ölçülmesinde çok sınırlı bir ölçüt olarak kalmasından bahsetmektedir. Okullarda öğrenenlerin pekiştirilmesinin, öğrenmeyenlerin aşağılanmasıyla bireylerin kendilerine yabancılaşmasına neden olacağından, kişinin kendi ile kurduğu iletişimi olumsuz etkileyeceğinden bahsetmektedir (Akt: Günay, 2019).

SONUÇ

Sonuç olarak, eğitim kurumunun sadece bilgi aktaran tarafsız bir yapı olmadığını; tam tersine, iktidarın bakış açısını ve kurduğu düzeni güçlendiren, mevcut eşitsizlikleri de yeniden üreten önemli bir araç olduğunu göstermektedir. Tüm iktidarlar hegemonya ve tahakküme dayanır. İktidar eşitsiz toplumsal ilişkilerden türediği için bu ilişki biçimini süregelenleştirmeye ve olağanlaştırmaya çalışır. Modern toplumlardaki iktidar yapısı da bundan muaf değildir. Bu anlamda iktidarların çeşitli ideolojik araçları mevcuttur. Eğitim bunların en başta ve en güçlü olanıdır. Her iktidarın toplumu kendine bağlayan bir ideolojisi bulunmakta ve mevcut ideolojisi ile tüm kurumları yapılandırmaktadırlar. İktidarlar ideolojilerini toplumun tüm kesimleri tarafından benimsenmesi amacıyla özellikle eğitimi kullanmaktadırlar. Baskı ve şiddet ile toplumları denetim ve disiplin altında tutabilmek uzun süreçte çok zorlu bir yöntem olduğundan devletler ideolojilerini eğitim aracılığıyla bireylere ilmek ilmek işleyerek vermektedirler.

Eğitim politikalarının siyasal ve toplumsal iktidarlarını sürdürmek ve meşruiyet elde etmek üzerine şekillenmektedir. Başka bir deyimle eğitimin

iktidarların bünyesinde her aşamasının ve sürecinin, iktidarın görmek istediği insan tipini yetiştirebilmek amacıyla oluşturulmaktadır. Bourdieu bu noktada okulların resmi kurum olmaktan çıkarılması gerektiğini ancak böylelikle siyasi işlevinin kaybolacağını ortaya koymuştur. Aynı şekilde Illich’de okulların resmi kurum olarak var olmalarının, bu ideolojik döngüsel sürecin bir parçası olmalarına neden olduğunu söylemiştir. Mevcut iktidarlar ideolojilerini okullar aracılığıyla, bireylere ikna yoluyla öğretebilmektedir. Illich bu nedenle özgür eğitim olarak adlandırdığı eğitimi tavsiye etmekte, okulların resmi kurum olmaktan çıkarılması gerektiğini vurgulamaktadır.

Kaynakça

- Akşit, B., Şen, M., Coşkun, M. K. (2000). Modernleşme ve Eğitim: Ankara'daki Ortaöğretim Okullarındaki Öğrenci Profilleri. *Mübeccel Kıray için yazılar*.
- Akyüz, E. (2019). *Ivan Illich'in okulsuz toplum modelinde bir iktidar aracı olarak okul*. Master's thesis Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Arslan, A. (2004). Türk iktidar seçkinleri. *Kırgızistan Kommersiyaluk Enstitüsü, Akademik Bakış, Türk Dünyası Celalabad İşletme Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3, 1-9.
- Bakır, K. (2007). Jean-Jacques Rousseau'nun Naturalist Eğitim Anlayışı. *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*. (15), 103-122.
- Black, C. E. (1989). *Çağdaşlaşmanın İtici Güçleri* (Çev. M. Gümüş). Ankara: Verso yayınları.
- Bayır, M. (2018). Egemenlik ve Gözetimin Çağdaş Biçimleri: Total Kurum, Disiplinci İktidar ve Kamp. *Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*. 1, 46-61.
- Belsey, C. (2013). *Postyapısalcılık* (Çev. N. Örgü). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları
- Bourricaud, F. (1987). Meşruiyet ve Meşrulaştırma. *Güncel Sosyoloji Dergisi*. 35 (2), 57-67.
- Bourdeu, P. (1990). *The Logic of Practice*, Stanford. Stanford University Press
- Cevizci, A. (2006). *Felsefe Ansiklopedisi*. İstanbul: Ebabil Yayıncılık.
- Cevizoğlu, H. (2020). *Foucault'nun "Toplumsal Denetim" Ve Geertz'in "Kültürel Sistem" Kavramı Çerçevesinde Hristiyanların "İnanç Nesnelerinin" Kullanımı*. Yayınlamamış doktora tezi. Ankara üniversitesi
- Çaycı, B. (2016). Medyada Gerçekliğin İnşası ve Toplumsal Denetim. *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*. 25(2), 84-96.
- Çelik, N. B. (1999). İdeoloji kuramlarında özne: Althusser ve Gramsci. *Kültür ve İletişim Dergi*. 2(2), 101-128.
- Çetin, H. (2001). Devlet, İdeoloji ve Eğitim. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25(2), 201-211.
- Dinçer, M. (2003). Eğitimin Toplumsal Değişme Sürecindeki Gücü. *Ege Eğitim Dergisi*. 3(1), 102-112.
- Doğan, İ. (2011). *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Doğan, S. (2012). Eğitimin İşlevleri. *Eğitim Bilimlerine Giriş (Kitap Bölümü)*. Ankara: Eğiten Kitap Yayınları.
- Dolgun, U. (2008). *Şeffaf Hapishane yahut Gözetim Toplumu*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Durkheim, E. (2004). *Emile Durkheim'dan okumalar*. İstanbul: Psikoloji Basın.
- Güneş, C. D. (2013). Michel Foucault'da söylem ve iktidar. *Kaygı. Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*. (21), 55-69.

- Erden, M. (2007). *Eğitim Bilimlerine Giriş*. Ankara: Öncü Basımevi.
- Ertek, M. Y. (2017). İktidar Seçkinleri. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. (7), 95-101.
- Fidan, N. (1998). *Eğitime Giriş*. İstanbul: Alkım Yayınları.
- Erdamar, G. Ve Alpan, G. (2011). Öğretmen Adaylarının Epistemolojik İnançları. *Journal Of New Word Sciences Academy- Education Sciences*. 6(4), 2569-2578.
- Han, B. (2019). *Psikopolitika (Neoliberalizm ve Yeni İktidar Teknikleri)*. (Çev. H. Barışcan). İstanbul: Metis Yayınları.
- Freire, P., Hattatoğlu, D. Ve Özbek, E. (2003). *Ezilenlerin Pedagojisi*. İstanbul: Altın Kitaplar yayınevi.
- Günay, C. A. (2019). Okulsuz Toplum. *Akademik Matbuat*, 3(2), 93-101.
- Hegel, G. W. F. (1991). *Tarihte Akıl*. (Çev. Ö. Sözer). İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Illich, I. (2017). *Okulsuz Toplum*. (Çev. M. Özay). İstanbul: Şule Yayınları.
- İnal, K. (2019). Durkheim'ın Eğitim Anlayışı. *Ankara University Journal of Faculty of Educational Sciences (JFES)*. 24(2), 511-518.
- Üşür, S. (1997). *İdeolojinin Serüveni: Yanlış Bilinç ve Hegemonyadan Söyleme*. Ankara: İmge Kitapevi.
- Kazancı, M. (2006). Althusser, İdeoloji ve İdeoloji İle İlgili Son Söz. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 24(5). 1-20.
- Kızılçelik, S. (2018). İktidara İlişkin Temel Tezlerin Mukayesesi. *Social Sciences Studies Journal*. 4(22).4229-4240.
- Konuk, O. (2002). Toplum ve eğitim. *İçinde: Sosyolojiye giriş*. İstanbul: Martı Yayıncılık.
- Marx, K. (2015). *Das Kapital*. (Çev. M. Selik). İstanbul: Yordam Kitapevi.
- Nietzsche, F. W. (1991). *Gelecekteki felsefe*. (Çev. Ü. Özdağ). Ankara: İmge Yayınevi.
- Russell, B. (1976). *İktidar*. (Çev. M. Ergin) İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.
- Revel, J. (2012). Kimlik, Doğa, Yaşam, Üç Biyopolitika Yapı bozumu. *Cogito*. 9 (20), 70-71.
- Mills, C. W. (2000). *Toplumbilimsel Düşün* (Çev. Ü. Oskay). İstanbul: Der Yayınları.
- Özdemir, M. (2020). Foucault Sosyolojisinde İktidarın Serüveni: Pastoral İktidar, Disiplinci İktidar, Biyo-İktidar. *Türkiye Siyaset Bilimi Dergisi*. 4(1), 109-133.
- Papuşcuoğlu, T. (2020). Eğitim Hakkı Üzerine Bir Tartışma: Uzaktan Eğitim Sürecinin Bourdieu Üzerinden Bir Analizi. *Türkiye İnsan Hakları ve Eşitlik Kurumu Akademik Dergisi*, 4(6), 129-148.

- Saf, H. (2017). Risk Toplumunda Toplumsal Denetim: WhatsApp Darbesine Facetime Önlemi. *TRT Akademi Dergisi*. 2(3), 160-180.
- Sarıtaş, D. (2018). *Modern Dünyanın Bunalımı Karşısında Radikal Bir Eleştiri ve Alternatif Çözümler*. İstanbul: Cinius Yayınları.
- Sennet, R. (1992). *Otorite*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Sönmez, V. (1994). *Eğitim Felsefesi*. Ankara: Pegem Yayınları.
- Şen, H. (2006). İktidar ve Eğitim. *Sosyoloji Dergisi*. 16(1), 94-136.
- Tezcan, M. (1995). *Eğitim Sosyolojisi*. Ankara: Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları.
- Turgüter, E. A. (2016). Yöntem Tartışmaları'nın Sosyal Bilimlere P. Bourdieu ve A. Giddens Üzerinden Yansıması. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3(2), 9-17.
- Ünsal, S., Bağgeci, B., Meşe, N. N. ve Korkmaz, F. (2015). Eğitimin işlevlerini değerlendirme ölçeği: Geçerlik ve güvenirlik çalışması. *Adıyaman Üniversitesi Eğitim Bilimleri Dergisi*. 5(2), 245-265.
- Weber, M. (1996). *Sosyoloji Yazıları*. (Çev. T. Parla) İstanbul: İletişim.
- Yanıklar, C. (2010). Kültürel Sermaye, Eğitim ve Toplumsal Tabakalaşma: Pierre Bourdieu'nun Yeniden Üretim Kuramına Eleştirel Bir Bakış. *Sosyoloji Dergisi*. (22), 121-138.
- Yanıklar, C. (2006). *Tüketimin Sosyolojisi*. İstanbul: Birey Yayınevi.
- Yıldırım, A. (2011). *Eleştirel Pedagoji, Paulo Freire ve Ivan Illich'in Eğitim Anlayışı Üzerine*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Zabun, B. (2020). Eğitimin Temel İşlevleri Bakımından Suriyeli Mültecilerin Eğitimi. *Social Mentality and Research Thinkers Journal*. 6(38), 2097-2102.

Kamu Yönetiminde Etik ve Kurumsal Güven: Devlet-Vatandaş İlişkisinde Meşruiyet

Erhan Örselli¹

Zekeriya Bilici²

Özet

Kamu yönetimi etiğinin önemine odaklanan çalışmaların sayısı artmasına rağmen, kamu yönetimi etiğinin özünü tam olarak neyin oluşturduğunu belirlemeye yönelik literatürde çok az çalışma yapılmıştır. Etik olgusu, iyi-kötü ve doğru-yanlış olarak nitelendirilebilecek değer yargılarını kendine inceleme konusu yapmaktadır. Kamu yönetimi etiği veya yönetsel etik kavramı ise kamu görevlilerinin kamu hizmeti sunumu yaparken sergiledikleri davranışların veya eylemlerin iyi-kötü, doğru-yanlış olarak değerlendirilmesinde bir standart olarak tanımlanabilir. Kamu hizmetlerinin kalitesi ve kamu görevlilerinin bu hizmetlerin sunulmasındaki rollerinin vatandaşların etik algısı, memnuniyetleri ve yaşamları üzerinde doğrudan bir etkisi bulunmaktadır. Kamu yönetimi ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkide, özellikle önemli ve çoğu zaman belirleyici olan husus, kamu görevlilerinin halka karşı görevlerini ifa ederlerken sergiledikleri davranış biçimleri ve hukuka uygun davranıp davranmadıklarıdır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, yönetsel etiğin temel ilkelerinin incelenip devlet vatandaş ilişkisinde rolünü ele almaktır. Çalışmada öncelikle etik kavramının tanımı üzerinde durulmuştur. Sonrasında kamu yönetimi etiği ve ortaya çıkışı incelenmiş ardından yönetsel etiğin kökenleri konusunda literatürdeki farklı görüşler değerlendirilmiştir. Son olarak çalışmada kurumsal güven ve etik ilişkisi incelenmiştir. Yönetsel etiğin devlet vatandaş ilişkisinde kurumsal güveni artırıcı bir faktör olduğu, bu nedenle devlete duyulan güveni artırmak için kamu yönetimlerinin ve devletlerin etik yönetim oluşturma adına çeşitli stratejiler geliştirmeleri gerekliliği sonucuna ulaşılmıştır.

1 Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, corselli@erbakan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3977-0099

2 Öğr. Gör. Necmettin Erbakan Üniversitesi, Meram MYO, zbilici@erbakan.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-3923-2194

1. Giriş

Etik kavramı, iyi-kötü ve doğru-yanlış olarak nitelendirilebilecek değer yargılarını kendine inceleme konusu yapmaktadır. Kamu yönetimi etiği veya yönetsel etik kavramı ise kamu görevlilerinin kamu hizmeti sunumu yaparken sergiledikleri davranışların veya eylemlerin iyi-kötü, doğru-yanlış olarak değerlendirilmesinde bir standart olarak işlev gören etiğin bir dalıdır. Dünyanın birçok yerinde kamu yönetimlerinde etik dışı davranışların varlığı, vatandaşların devlete ve kamu yönetimlerine duydukları güven düzeyleri üzerine olumsuz etkileri bulunmaktadır. Kamu yönetimine duyulan bu güven eksikliği, sonuçta zayıf devletler, devlet kapasitesi eksikliği veya başarısız devletler olgusuna yol açmaktadır. Literatürde, etik ve yolsuzluktan arınmış kamu kurumlarına güven olmadan o ülkenin kalkınması ve ilerlemesi için şansının olmadığı belirtilmektedir (Fattah, 2011: 65).

Etik ve yönetsel etik konusundaki çalışmalar, vatandaşların devlete duydukları güven erozyonunu azaltmada, kamu yönetimlerinin yolsuzluk olgusuna karşı etkili mücadele edebilmesine yardımcı olmada, içine düştükleri iktisadi, sosyal ve toplumsal krizlerden çıkış yolunu bulmada bir araç olarak giderek daha fazla küresel bir eğilim olarak tartışılmakta ve görülmektedir. Kamu yönetimlerindeki reformların temelinde ve başarısında büyük ölçüde kamu görevlilerine büyük görevler düşmektedir. Bu doğrultuda, devletler kamu hizmeti sunumunu vatandaşlarının memnuniyetlerin artırıcı önlemler olarak güçlendirmeli ve modernize etmeli, kamu görevlilerinin etik ikilemlerle karşılaşmalarını minimum düzeye indirecek çeşitli önlemler alacak çeşitli etik kodlarını yürürlüğe sokmalıdır (Hallunovi, Osmani ve Bashi, 2014: 201). Ancak buna rağmen, kamu yönetimleri bürokratik karar alma süreçlerine rehberlik edebilecek tutarlı bir etik temel oluşturmakta uzun zamandır zorlanmaktadır (Cooper 2004: 395-396; Ruddle, Gates ve Hart, 2025: 1).

Demokratik yönetimlerde seçilmemiş bürokratların veya kamu görevlilerinin rolü üzerine yoğun tartışmalara konu olan kamu yönetimi alanı, disiplinin kuruluşundan bu yana kamu yönetimi etiğinin anlamıyla boğuşmaktadır (Plant, 2018: 33). Kamu hizmetlerinin kalitesi ve kamu görevlilerinin bu hizmetlerin sunulmasındaki rollerinin vatandaşların etik algısı, memnuniyetleri ve yaşamları üzerinde doğrudan bir etkisi bulunmaktadır. Kamu yönetimi ve toplum arasındaki karşılıklı ilişkide, özellikle önemli ve çoğu zaman belirleyici olan husus, kamu görevlilerinin halka karşı görevlerini ifa ederlerken sergiledikleri davranış biçimleri ve hukuka uygun davranıp davranmadıklarıdır (Hallunovi, Osmani ve Bashi, 2014: 202).

Bu bağlamda çalışmanın amacı, yönetsel etiğin temel ilkelerinin incelenip devlet vatandaş ilişkisinde rolünü ele almaktır. Ayrıca çalışmada, kamu yönetiminde etik standartların yalnızca “iyi yönetim” için değil, vatandaşın devlete duyduğu güven ve kurumların meşruiyeti açısından da belirleyici olduğu tartışılmaktadır. Etik altyapının güçlenmesi, kamu hizmetinin adil ve öngörülebilir işlemesine katkı sağlayarak devlet-vatandaş ilişkisinin niteliğini doğrudan etkilemektedir. Çalışmada öncelikle etik kavramının tanımı üzerinde durulmuştur. Sonrasında kamu yönetimi etiği ve ortaya çıkışı incelenmiş ardından yönetsel etiğin kökenleri konusunda literatürdeki farklı görüşler değerlendirilmiştir. Son olarak çalışmada kurumsal güven ve etik ilişkisi incelenmiştir.

2. Etik Kavramının Tanımı

Toplumsal bir olgu olarak etik kavramının geçmiş, Yunan şehir devletlerinde yaşamla ilgilenen Yunan filozofların zamanına kadar uzanmaktadır. Platon ve Aristoteles gibi bazı önemli Yunan filozofları, etiği siyasetin bir parçası olarak görmüş ve temel işlevinin, insan topluluğunun, yani siyasi yapının üyelerinin kalıcı mutluluğa ulaşabilmesinin koşullarını sağlamak ve insan eylemlerinin erdemli mi yoksa ahlaksız mı, iyi mi yoksa kötü mü, doğru mu yoksa yanlış mı olduğunu belirlemek olarak belirtmişlerdir. Bu doğrultuda etik olgusu, bireylerin eylemleri için mantıksal olarak bir temel veya standart oluşturmaya çalışan bir felsefe dalı olarak tanımlanabilir (Ikeanyibe ve Ibieta, 2018: 26).

Literatür incelendiğinde etik kavramı üzerinde uzlaşılan bir tanımının bulunmadığı görülmektedir. Etik, bireylerin doğruyu yanlıştan ayırt etmesini sağlamayan ve neyi yapıp neyi yapmayacağı konusunda kurallar koyan bir bilim dalıdır (Örselli, 2010: 1). Bir başka tanımda etik kişilerin birey halinde ya da toplum içerisinde düzgünce yaşamaları için hiçbir istisna olmaksızın uymaları gereken kural ve davranışların tümüdür. Konusu insan davranışları ve ahlak olmakla birlikte esas itibarı ile bireylerin davranışlarında doğru ve iyi olanı bulmalarına rehberlik eden değerler bütünü olarak tanımlanmaktadır (Atmaca ve İzci, 2021: 23).

Etik, toplumsal ve sosyal düzeni oluşturan toplumdan topluma, gruptan gruba değişmeyen evrensel ilkeler bütünüdür. Ahlaki ilkelere yön veren yazılı kuralları dokümanları olan etik, felsefi bir disiplindir (Koçak, 2021: 16). Etik, doğru ile yanlış ayırmayı sağlayan ahlaki ilkeler bütünü olarak tanımlanmaktadır. Kişinin yapması ve yapmaktan kaçınması gereken bir olgu olması ve kural koyması yönüyle normatif bir özellik taşımaktadır (Beekun, 1997: 2). Etik, bir toplumun örgütlenmesini sağlayan yazılı ve

yazılı olmayan standartları temsil eden davranış kuralları şeklinde ifade edilir (Gigch, 2008: 152).

Etik aynı zamanda ahlak felsefesi olarak da adlandırılmaktadır ve ahlaki sorunların ve ahlaki yargıların ele alınması olarak belirtilebilir (Frankena, 1988: 5). Literatürde etik kavramı genel olarak ahlak kavramı ile eş anlamlı olarak tanımlanmaktadır. Ahlak, insanların dahil olduğu kurallar ve ilkeler bütünüdür (Kayacı, 2022: 351). Etik, genellikle insan yaşamını yönlendiren bir dizi davranış, eylem ve tutum olarak nitelendirilir (Souza, Serafim ve Santos, 2019: 3). Etik, iyiyi kötüden ayıran davranış standartları olmasının yanında, ahlaki önleme görevi görür ve doğru hareket etme veya davranma biçimiyle bağlantılıdır. Karar verirken her zaman işleri doğru yapma iradesi ve vicdanı hâkim olmalıdır (Morales vd, 2023: 2900).

Etik, değerler ve inançlar ile bunların ilkelerini ele alan felsefe dalıdır; ahlak ise “etiğin nesnesi”dir ve davranışlara etki eden değerleri, kuralları ve gelenekleri ifade ederek, bağlamı belirlemektedir. Bu unsurlar, toplumsal olarak organize edilen tutum ve davranışların bir senaryosunu oluşturur ve bu kalıplar, toplumsal yapıya göre farklılık gösterebilir, tarihsel ve kültürel açıdan farklı ahlak unsurları ortaya çıkabilir. Dolayısıyla sosyal yapılar, belirli değerlerin paylaşılmasıyla tanımlanan farklı ahlak türlerine sahip olabilir, ancak bunlar birbirleriyle iletişim kurabilir. Bazı değerlerin paylaşıldığı kamu hizmetinde bile farklı ahlaki çerçeveleri tespit etmek mümkündür. Dolayısıyla genel anlamda toplumların çeşitliliği ve çoğulluğu, zaman zaman sınırları zıtlaşan bu farklı çerçevelerin bir arada var olmasına katkıda bulunur. Etik bu durumlardaki çatışmaları çözmeye çalışır (Trescastro Bergue, 2022: 5).

3. Kamu Yönetiminde Etik ve Ortaya Çıkışı

Özellikle 1970’lerden itibaren kamu yönetimi etiği veya yönetsel etik kavramı sık sık tartışılmaya başlanmış, 1980’ler ve 1990’lardan itibaren ise kamu yönetimi disiplininde son derece popüler hale gelmiştir (Ciğeroğlu Öztepe ve Kulaç, 2019: 63). Yönetsel etik, yolsuzluk düzeylerini ve kamu kaynaklarının kötüye kullanımını azaltan önemli bir mekanizmadır (Morales vd, 2023: 2900). Kamu yönetimi etiği, kamu yönetiminde var olan görevlerin yerine getirilmesinde ne yapılması gerektiğine dair kılavuzlar, referanslar ve yönergeler şeklinde bir değerler kümesi olarak tanımlanabilir ve aynı zamanda kamu görevlilerinin kamu hizmeti sunarken sergiledikleri davranışların veya eylemlerin iyi veya kötü olarak değerlendirilmesinde bir standart olarak da işlev görür. Etik, kamu yönetiminde var olan görevlerin yerine getirilmesinde insan davranışlarının nasıl açıklanabileceğiyle çok yakından ilgilidir (Mulawaty ve Framethi, 2020: 2).

Literatürde, devletler ve kamu yönetimleri için etik kuralların önemi giderek daha fazla vurgulanmaktadır. Bu kurallar, kamu görevlilerinin etik davranışlarının önemini anlamayı içermektedir. Buna göre, kamu görevlileri genel olarak vatandaşların haklarına saygı duymalı, toplumun çıkarına hizmet etmeli ve kamu hizmetleri konusunda şeffaf bir şekilde hesap vermelidir, böylece daha iyi bir kamu yönetimi hedeflenmelidir. Yönetiş etiğinin uygulanabilmesi için, kamu görevlilerinin hizmet sunumunun gerektirdiği etik boyutların farkında olmaları ve toplumsal olarak kabul görmüş ve belirlenmiş normlara uymaları oldukça önemlidir (Rodrigues da Graça ve Sauerbronn, 2020: 299).

Kamu yönetiminde etik, kamu yöneticilerinin, karar alırken ve kamu hizmetlerini sunarken uymaları gereken ilke ve değerler bütünüdür. Bu ilke ve değerler; tarafsızlık, dürüstlük, nezaket, adalet, şeffaflık, hesap verebilirlik, kamu yararını gözetme, göreve bağlılık, liyakat, verimlilik, etkinlik, kalite olarak sıralanabilmektedir. Kararların nasıl alınacağı hizmetlerin ya da rollerin nasıl yapılması gerektiğini belirlemede kamu görevlilerine rehberlik eden söz konusu ilke ve değerler; hizmetlerin ve personellerinin değerlendirilmesinde temel ölçüt olarak kullanılmaktadır (Eryılmaz ve Biricikoğlu, 2011: 35).

Kamu yönetiminde etik kuralların amacı, kamu görevlilerinin genel refahı teşvik etmeye bağlı olmalarını sağlamaktır. Kamu yönetimi, görevlilerinin eylemlerini ve idari takdir yetkisini yönlendirecek araçlara ihtiyaç duyar; etik kurallar bu boşluğu doldurmanın bir yolu olarak ortaya çıkar (Rodrigues da Graça ve Sauerbronn, 2020: 303).

Kamu yönetiminde, kamu görevlilerinin davranışlarını belirleyen veya etkileyen başlıca faktörler şu şekilde sıralanabilir (Radhika, 2012: 25):

- Kamu görevlilerinin de bir parçası olduğu siyasi yapı,
- Yasal çerçeve,
- Kamu hizmetlerinin sağlanmasından sorumlu yöneticiler ve kamu görevlileri,
- Sivil toplumun bir parçası olan vatandaşlar ve kamu hizmeti kullanıcıları.

Kamu görevlilerinin bireysel nitelikleriyle ilgili olarak kamu yönetiminde etiğin belirleyicileri arasında etik karar alma becerileri, zihinsel tutum, erdemler ve mesleki değerler yer almaktadır. İkincisi, örgütsel yapı boyutu, açık hesap verebilirlik, iş birliğine dayalı düzenlemeler, muhalefet kanalları ve katılım prosedürleri ile açıklanmaktadır. Üçüncüsü, siyasi örgütsel kültür, eserler, inançlar ve değerler ile varsayımları içermektedir. Liderlik, örgütsel

kültürün geliştirilmesi, sürdürülmesi ve uyarlanması önemlidir. Etik davranış, kişisel standartların ve çalışan eğitiminin vurgulandığı, yöneticilerin gerçeği ön plana çıkardığı ve çalışanların düzenli olarak bir araya gelerek etik sorunları tartıştığı bir ortamın olduğu kuruluşlarda teşvik edilir. Son olarak, toplumsal beklenti kamu katılımını, yasaları ve politikaları içerir (Radhika, 2012: 25):

Kamu yönetimi etiği ile ilgilenen uzmanlar ve kurumlar, kamu hizmetlerinde etik ilkelerini uygulamak için ülkelerin kullandığı ve genellikle etik altyapı olarak adlandırılan belirli unsurları belirtmek amacıyla, yönetsel etik alanında bazı standartları önermişlerdir (Ikeanyibe ve Ibieta, 2018: 29). Kamu yönetimleri, kamu görevlilerinden bekledikleri davranışları belirlemek ve teşvik etmek, bunun yanında istenmeyen davranışları önlemek amacıyla bir dizi araç ve süreçten yararlanırlar. Kamu yönetiminde etik davranış standartları oluşturmak ve onları diğer ülkelerle ahenkli hale getirmek konusunda açıkça görülen trendin öncülüğünü OECD yapmaktadır. OECD tarafından 1996 yılında yayınlanan “*Trust in Government: Ethics Measures in OECD Countries*” isimli rapora göre, bir etik altyapının sekiz kilit unsuru bulunmaktadır (Örselli, 2010: 109). Bu unsurlar, yaygın olarak etik altyapı olarak adlandırılan bir çerçeve oluşturmaktadır.

Tablo 1. OECD Etik Alt Yapı

Siyasi Bağlılık	En üst siyasi ve idari otoriteden destek almayan kamu politikaları ve programları muhtemelen başarısız olacaktır. Yönetimde etik davranışlara yönelik sürekli bir siyasi taahhüt olmadığı sürece, bu tür davranışları teşvik etme çabaları boşuna olacaktır.
Uygulanabilir Davranış Kuralları	Davranış kuralları ve standartları, beklenen davranış kurallarını belirlemede hayati bir rol oynar.
Mesleki Sosyalleşme Mekanizmaları	Sosyalizasyon mekanizmaları, kamu görevlilerinin etik normları, davranış standartlarını ve kamu hizmeti değerlerini öğrenme ve benimseme süreçleridir. Eğitim (hizmet içi eğitim programları), etik bilincini artırmak ve etik ikilemleri çözebilecek beceriler geliştirmek için temel bir unsurdur; iyi rol modelleri (özellikle yöneticiler) de bu amaca hizmet eder. Davranış kurallarının veya hatta yasal hükümlerin içeriği, yeterince iletilmediği ve benimsenmediği takdirde sadece kâğıt üzerinde kalır.
Etik Koordinasyon Kurulu	Bunlar çeşitli biçimler alabilir: Parlamento komiteleri, merkezi kurumlar veya özel olarak oluşturulmuş organlar. Bu komiteler kamu yönetimi etiğinin genel destekleyicisi olarak çeşitli işlevler üstlenebilirler. Bir koordinasyon organının varlığı, departmanları ve yöneticileri kendi yetki alanlarında etik davranışın sağlanması sorumluluğundan muaf tuttuğu şeklinde yorumlanmamalıdır.

Destekleyici Kamu Hizmeti Koşulları	Kamu görevlilerinden beklenen yüksek etik davranış standartları madalyonun bir yüzüdür. Diğer yüzü ise "kamu görevlileri" için insana yakışır çalışma ve yaşam koşulları sağlayan bir ortamdır. Bu ortam, yeterli iş güvenliği, terfi ve kariyer geliştirme fırsatları, adil ücret veya sosyal takdir gibi temel unsurlardan oluşmaktadır. Adil ve tarafsız insan kaynakları yönetimi politikaları, kamu sektöründeki seçim ve terfi süreçlerinin genel mesleki gerekliliklere ve ayrımcılık yapmamaya dayanmasını ve örneğin siyasi mülahazalar gibi diğer faktörlerin en aza indirilmesini sağlayabilir. Kamu görevlileri düşük ücretli, aşırı çalıştırılmış ve güvensiz hissediyorlarsa, etik alan da dahil olmak üzere performansı iyileştirmeye yönelik girişimleri benimseme olasılıkları daha düşüktür.
Erkin Yasal Çerçeve	Yasal çerçeve, genel etik altyapısının en önemli parçasıdır. Yasalar ve yönetmelikler, kamu görevlileri için temel davranış standartlarını tanımlar ve bunları soruşturma ve kovuşturma sistemleri aracılığıyla uygular. Bir ülke, yasal çerçevesini gözden geçirirken, kamu görevlilerine uygulanan mevcut ceza kanunları, kamu hizmeti yasaları, çıkar çatışması kanunları ve diğer düzenlemelerin açık ve tutarlı olup olmadığını kontrol etmelidir.
Erkin Hesap Verebilirlik Mekanizmaları	Hesap verebilirlik mekanizmaları, etik dışı faaliyetlerin işlenmesini zorlaştırarak ve tespit edilmesini kolaylaştırarak etik davranışı teşvik etmelidir. Hesap verebilirlik mekanizmaları, hükümet faaliyetleri için, sonuçların elde edildiğinin kontrol edilmesi ve usulüne uygun sürecin izlendiğinin kontrol edilmesi için yönergeler belirler. Bunlar arasında iç idari prosedürler (faaliyetlerin veya taleplerin yazılı olarak kaydedilmesini gerektiren şartlar), bir kurumun performansının denetimi ve değerlendirilmesi gibi kapsamlı süreçler veya ihbar mekanizması gibi yeni prosedürler (kamu görevlilerini başkaları tarafından işlenen yanlışları ifşa etmeye veya uygunsuz bir şey yapmaları istendiğinde hayır demeye teşvik edebilir) yer alır. Bunlar ayrıca kamu hizmetinin dışında da olabilir: örneğin, yasama veya parlamento komiteleri gibi gözetim mekanizmaları.
Aktif Sivil Toplum	Etik, herkesin sorumluluğudur; buna vatandaşların kamu görevlilerinin eylemlerini denetlemesine yardımcı olan medya ve sivil toplum kuruluşları da dahildir. Bilgi edinme yasaları, 1960'ların sonlarından itibaren vatandaşların kamu bilgilerine erişimini garanti altına almıştır ve kamuoyu farkındalığını ve duyarlılığını kurumsallaştırıp destekleyebilir.

Kaynak: OECD, 2000: 24-25'ten uyarlanmıştır.

OECD'nin önerdiği etik alt yapıya ilaveten kamu yönetiminde etik ikilemlerle başa çıkma sürecini bütünleştiren temel ilkeler ise şu şekilde sıralanabilir (Radhika, 2012: 25):

- Yönetimin demokratik hesap verebilirliği,
- Hukukun üstünlüğü ve yasallık ilkesi,
- Mesleki dürüstlük ve
- Sivil topluma duyarlılık.

4. Yönetmel Etigin Kökenleri

Kamu yönetiminde, kamu görevlilerinin, eylem ve işlemlerle ilgili kararları alırken, ortaya koyacakları hareket tarzı ya da düşüncenin dayanağı, başka bir ifadeyle felsefi temelleri ne olacaktır veya ne olmalıdır? Bu sorunun cevapları arasında literatürde iki farklı düşünce akımının bulunduğu belirtilebilir. Birincisi, eylemin sonuçlarından hareketle eylemi ahlaki açıdan değerli ya da değerli değildir şeklinde tanımlayan görüş; ikincisi de ortaya konulan eylemleri eyleme temel olan ya da eylemi ortaya koyan düşüncenin niteliğine göre ahlaki açıdan değerli ya da değersiz sayan görüştür (Örselli, 2010: 38; Akarsu, 1982: 10). Gerçekten de kamu görevlileri sıklıkla kamu yararına mı yoksa mesleğinin, kamu kuruluşlarının ve kişisel çıkarlarının daha dar taleplerine mi öncelik verileceği gibi çelişkili etik kararlar almak zorunda kalırlar. Etik açıdan bakıldığında, etik görüşlerin çeşitliliği tarafsız ve kısmi doktrinlerde yansıtılmaktadır (Saban, 2011: 143).

Geleneksel anlamıyla karar verme, birçok alternatif arasından bir seçeneğin seçilmesi olarak tanımlanabilir ve kamu yönetiminde seviyesi ne olursa olsun bir zorunluluktur. Aslında, kamu politikasındaki karar verme modelleri, çeşitli aşamalardan oluşan kamu politikası sürecinde kayda değer bir etkiye sahiptir. Bu nedenle, alternatifler seçilen karar verme süreci veya yaklaşımı aracılığıyla değerlendirilir ve hedefler buna göre belirlenir. Karar verme süreci, politikaları uygulayan yönetim ve kamu yöneticileri için de önem taşır. Bu çerçevede, literatürde çeşitli teoriler ve modeller olduğu açıktır (Çigeroğlu Öztepe ve Kulaç, 2019: 63).

Kant tarafından geliştirilen deontolojik etik, tercihlerden bağımsız olması nedeniyle iyi niyeti en yüksek değer olarak destekler ve kategorik emir kavramının farklı ve tamamlayıcı formülasyonlarında görevin yerine getirilmesiyle desteklenir. Görev duygusu, yani “iyi niyet” Kant etiğinde hukuki ve etik kuralları birbirinden ayıran temel bir unsurdur. İlk kurallar konu dışı teşviklere dayanan kurallardır ve bunlara uyulması kanunilik kavramıyla bağlantılıdır. Etik kurallar ise, eyleme ahlaki değer sağlayan görev anlamında teşviklerini bulur (Trescastro Bergue, 2022: 5).

Deontolojik etik, eylemlerin, gerçekleştirilme nedenlerinden veya ortaya çıktıkları durumlardan bağımsız olarak, özünde doğru veya yanlış olan, bu nedenle zorunlu veya yasak olan görevler ile ilkelere dayandığını savunur. Haklar ve görevlere dayalı ahlaki akıl yürütme süreci deontoloji olarak adlandırılır (Saban, 2011: 143). Deontolojik etik kamu yönetiminde, etik standartların kamu güveni ve kurumsal meşruiyetle doğrudan bağlantılı olduğu durumlarda hayati önem taşıyan adalet, haysiyet ve saygı gibi içsel ahlaki görevleri vurgular. Kamu yönetiminde çalışanlar için bu bakış açısı,

adil sözleşmelerin, eşit muamelenin ve şeffaflığın sağlanmasının önemini vurgulamaktadır (Buonocore, Gennaro ve Del Barone, 2025: 1691).

Diğer etik görüş ise Bentham ve Mill tarafından ortaya atılan faydacı etiktir. Bu bakış açısının teleolojik (sonuç) bir karakteri vardır, haklı ahlaki eylemi en iyi sonuçları getiren eylem olarak tanımlar, eylemin zevk veya minimum acı açısından maksimum sonucunu amaçlayan prosedürleri ve sonuçları karşılaştırır. Faydacılık, eylemin sonuçlarını yargı unsuru olarak gören rasyonelliğin ifadelerinden biridir. Yasallığın daha esnek ve çağdaş yeniden yorumlanmasına tabi olan değerli bir niteliği temsil eder (Trescastro Bergue, 2022: 5). Bir başka ifade ile faydacı etik, kolektif refahı ve verimliliği en üst düzeye çıkarmayı amaçlayarak eylemlerin sonuçlarına odaklanır. Kamu yönetiminde bu bakış açısı, verimlilik ihtiyacı ile kamu görevlilerinin refahının korunması arasında bir denge kurulmasını gerektirir (Buonocore, Gennaro ve Del Barone, 2025: 1691).

Deontolojik etik bir kamu yöneticisinin aklında tutması gereken çok fazla kural ve düzenleme ürettiği için, faydacı bir yaklaşımın doğru veya yanlış olanı belirlemek için en iyi ve en kolay yol olabileceği öne sürülmektedir. Faydacılık sonuçlara odaklanırken, kamu yönetimi bağlamında deontoloji daha çok görev, kurallar ve hesap verebilirliğe odaklanır (Ruddle, Gates ve Hart, 2025: 2-3).

Son yıllarda, kamu yönetimi etiği alanındaki çalışmalar, deontolojik ve faydacı teorilerin bir araya getirildiği hibrit sistemler üretmeye çalışmıştır. Literatürde teleoloji ve deontolojiyi birbirini dışlayan modeller olarak değil, bir eylemin hem sonuçlarının hem de içsel karakterinin karşılıklı ilişkiler içinde yer alabileceği etik davranışın belirlenmesini gerektiren bir yapı olarak yeniden yapılandırılması önerilmektedir. Bu görüşü savunanlar, kamu yönetimi için daha birleşik bir etik karar verme modelini ele almanın yolunu açarak, deontolojik-teleoloji biçimlerini ayrı modeller yerine karma teleoloji ve deontoloji olarak adlandırarak açıklamaya çalışmışlardır (Saban, 2011: 143).

5. Kurumsal Güven ve Yönetmelik Etik

Etik değerlerin kamu yönetiminde yaygın hale gelmesi tüm kamu yönetimleri tarafından arzu edilen bir durumdur. Bu bağlamda etik değerlere bağlılık, vatandaşların devlete ve kurumlarına, güvenini artırması ile sonuçlanmaktadır (Altun, Sarter ve Barutcu, 2013: 33). Kamusal hizmet sunumunda kamu görevlilerinin, kaliteli, etkin ve hizmetin gerektirdiği niteliklerde davranmaları ayrıca görevlerini vicdanlı ve profesyonel bir şekilde yerine getirmeleri beklenmektedir. Devlet-vatandaş ilişkisinde etik ilkelere

uygun hareket edilmesi devletin vatandaşlarının talep ve beklentilerini dikkate alarak hizmet sunması, devlete duyulan güveni olumlu yönde etkilemesini doğurur (Hallunovi, Osmani ve Bashi, 2014: 205). Etik ilkelere göre sunulan hizmet beraberinde güveni de getirmektedir (Gökçe ve Örselli, 2011: 49 vd.).

Kamu görevlileri tarafından yapılan yolsuzluklar ve görevi kötüye kullanma gibi etik dışı faaliyetler dünyada devlete karşı duyulan güvenin gittikçe azalmasına ve devlet kurumlarının meşruiyetinin sorgulanmasına sebep olmaktadır. Bu durumun önüne geçilebilmesinin ön şartı etik alt yapının kurumlarda tesis edilmesidir. Vatandaşların devlete güven duyması, kaybettikleri güvenin tekrar inşası, kamu sektöründeki uygunsuz davranışların ortadan kaldırılması ve uluslararası kurallara, çağdaş değerlere vurgu yapan, uygulanabilir bir sistem kurulması ile mümkündür (Yüksel, 2005: 39).

Kamu görevlilerinin ve yöneticilerinin etik dışı davranışları, kamu yönetimine karşı güveni azaltan etkenler içerisinde yer almaktadır. Kurumların ve kamu çalışanlarının güvenilirliği, yönetimin dürüstlük, tarafsızlık, adalet, hukuka uygunluk, saydamlık, eşitlik ve etkinlik gibi ilkelere hangi düzeyde bağlı olduklarıyla ilgilidir. Diğer bir ifade ile devletin güvenilirliğinin temeli etik standartlardır. Etkili bir etik sistemin kurulması yoluyla, geniş anlamda toplumda, dar anlamda ise devlet kurumlarında güvenin oluşturulabilmesi sağlanabilir (Şahin, Örselli ve Taşpınar, 2016: i). Bu nedenle etik standartlara uygun bir yönetimin varlığı ile vatandaşların birbirine, devletine, devletin kurumlarına olan güven düzeyi ile doğrusal bir ilişki içerisinde olduğu düşünüldüğünde, kamu yönetiminde hem etik hem de güven ile ilgili kavramlar birlikte ele alınabilir. Güvenin toplumsal barışın sağlanması ve huzur ortamının oluşturulmasında da önemli katkıları bulunmaktadır (Örselli, 2016: 16).

Devlete ve kamu kurumlarına duyulan güveni belirleyen tek bir faktör bulunmamaktadır. Literatürde, kişisel deneyimler, aile üyelerinin deneyimleri, kamu kurumlarının imajı ve bireylerin değer yargıları gibi birçok faktörün güven düzeyini etkilediği ortaya konulmuştur (Örselli ve Bilici, 2019: 147 vd.). Bununla birlikte yolsuzluk ve etik dışı eylemlerin sıklıkla meydana gelmesi devlete ve kamu yönetimine olan güvensizliği artıracaktır (Gökçe ve Örselli, 2011: 61-62). Devlete ve kamu kurumlarına duyulan güven, “yönetimin dürüstlük, tarafsızlık, adalet, hukuka uygunluk, saydamlık, eşitlik ve etkinlik” gibi etik değerlere bağlı olması ile doğrudan ilişkilidir. Bir başka ifade ile devlete güvenin temelinde yönetsel etik kuralları bulunmaktadır (Canan, 2006: 65).

Kamu hizmetlerinin kalitesi bir başka ifade ile etik bir hizmet sunumu ile vatandaşların güveni arasında bir korelasyon bulunmaktadır. Kamu yönetimine duyulan güvenin düşük olması, mutlaka hizmet kalitesinden memnuniyetsizliğe yol açmaz ancak tam tersi doğru olabilir. Kamu hizmetlerinin kalitesine yönelik memnuniyet, vatandaşların kamu kuruluşlarına olan güvenini artıracaktır (Salminen ve Ikola-Norrbacka, 2010: 647-648).

Sonuç

Etik olgusu, bireylerin doğru ve yanlış veya iyi ve kötüyü ayırt etmekte kullandıkları bir tür kılavuzdur. Günlük konuşma dilinde etik ve ahlak kavramları birbirleri yerine kullanılsalar da etik daha evrensel ahlak ise daha toplumsal olduğu belirtilebilir. Kamu görevlilerinin kamu hizmeti ifa ederlerken uymaları gereken kurallara atıf yapan yönetsel etik kavramı ise devletlerin ve kamu yönetimlerinin hem meşruiyetleri açısından hem de vatandaşlarının desteğini almaları açısından oldukça önemli bir olgudur.

Etik olgusunun tarihsel geçmişi antik Yunan şehir devletlerine kadar götürülse de yönetsel etiğin görece doğuşu ve gündeme gelmesi 20. yüzyıla denk gelmektedir. Özellikle etik dışı davranışların gelişmiş ülkelerde de görülmesi sonucu literatürde yönetsel etik üzerine incelenmelerin yapılması söz konusu olmuştur. Her ne kadar etik karar vermede iki farklı görüş bulunsun da günümüzde teleolojik (sonuç) etik ve deontolojik (görev) etik yaklaşımlarının her ikisinin de karma bir şekilde kullanıldığı hibrit yaklaşımın literatürde daha kabul gördüğü ifade edilebilir.

Yönetsel etiğin devlet vatandaş ilişkisinde kurumsal güveni artırıcı bir faktör olması nedeniyle, günümüz kamu yönetimlerinin ve devletlerin etik yönetim oluşturma adına çeşitli stratejiler geliştirmeleri gerekliliği yönetsel etiğe olan ilgiyi artırmıştır. Vatandaşların devlete ve kamu kurumlarına güven düzeylerinin yükselmesinde etik dışı davranışların azalmasının önemli bir etkisi bulunmakta ayrıca toplumun güveninin artması, gelecekte etik dışı davranışların tekrarlanma riskini de azaltması muhtemeldir. Bu nedenle devletlerin yönetsel etik kodlar ve etik alt yapılarını oluşturarak uygulamaya koydukları görülmektedir. Sonuç olarak, etik altyapı ve hesap verebilirlik güçlendikçe, yalnızca yönetsel kalite değil, kurumsal güven ve meşruiyet algısı da artacaktır.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1982). *Ahlak öğretileri*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Altun, M., Sarter, A. ve Barutçu, A. (2013). Kamu Görevlileri Etik Kurulu kararları ışığında kamuda görülen etik dışı davranışlar ve yolsuzluklar. *Sayıştay Dergisi*, 91, 33-55.
- Atmaca, Y. ve İzci, M. (2021). Kavramsal ve kuramsal açıdan etik. *Yönetim ve Etik*, P. Gözüim (Ed.). Ankara: Gazi Kitabevi, 21-28.
- Beekun, R. I. (1997). *Islamic Business Ethics*. International Institute of Islamic Thought.
- Buonocore, F., Gennaro, D. ve Del Barone, L. (2025). Ethical and organizational dynamics of non-standard work in public administration: Challenges and opportunities in the digital era. *Personnel Review*, 54(7), 1688-1704.
- Canan, F. (2006). Kamuya güvenin tesisinde etik altyapının önemi. *Türk İdare Dergisi*, 543, 63-73.
- Cığeroğlu Öztepe, M. ve Kulaç, O. (2019). Ethical decision-making in Turkish public administration and policy. *Public Administration Issue*, Special Issue I, 62-78.
- Cooper, T. L. (2004). Big questions in administrative ethics: A need for focused, collaborative effort. *Public Administration Review*, 64(4), 395-407.
- Eryılmaz, B. ve Biricikoğlu, H. (2011). Kamu yönetiminde hesap verebilirlik ve etik. *İş Ahlakı Dergisi*, 4(7), 19-45.
- Fattah, M. (2011). Professional ethics and public administration in the United States. *International Journal of Public Administration*, 34(1-2), 65-72.
- Frankena W. K. (1988). *Ethics*. New Jersey: Prentice Hall Press.
- Gigch, J. P. (2008). The ethics of governance projects: Ethics in personal and public lives. *Systems Research and Behavioral Science*, 25, 151-156.
- Gökçe, O. ve Örselli, E. (2011). Kamu yönetiminde etik ve etik dışı davranış algısı. *İş Ahlakı Dergisi*, 4(7), 47-63.
- Hallunovi, A., Osmani, E. ve Bashi, E. (2014). Ethics in public administration. *ILIRIA International Review*, 4(1), 201-215.
- Ikeanyibe, O. ve Ibieta, J. (2018). The effect of pay and administrative control on ethical behaviour in the Nigerian public service. *Public Administration Issues*, Special Issue II, 24-44.
- Kayacı, M. (2022). Citizens' perceptions of public administration ethics, public service quality and politicization of public organizations: A study in Diyarbakır. *SİYASAL: Journal of Political Sciences*, 31(2), 349-367.
- Koçak, D. (2021). Etik kavramı, etik kuramları ve öğretmenlik meslek etiği. *Bilim ve Araştırma Etiği*, K. Yılmaz ve R. S. Arık (Ed.), Ankara: Pegem Akademi, 14-43.

- Morales, J. E. D.L. C., Figueroa, J. J. R., Valencia F. P. C., Queens, A. G. ve Sanchez D. K. P. (2023). Aplicaci on dela etica institucional en la admin-istraci on publica. *Revista de Climatologia Edicion Especial Ciencias Sociales*, 23, 2899-2909.
- Muliawaty, L. ve Framesthi, D. B. (2020). Ethics of public administration in the era of technology disruption and government innovation. *Otoritas: Jurnal Ilmu Pemerintahan*, 10(2), 132-141.
- OECD (2000). Trust in government: Ethics measures in OECD coun-tries. <http://www.oecd.org/gov/ethics/Principles-on-Managing-Ethic-sin-the-Public-Service.pdf> (Erişim Tarihi: 20.10.2025).
- Örselli, E. (2010). Türkiye’de toplumsal ve yönetsel etik değ erler ile ikilemler: Uygulamalı bir araştırma. *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.
- Örselli, E. ve Bilici, Z. (2019). Building trust in the state: What the declining trust tells. *Contemporary Debates on Politics and Public Administration in the Postmodern Era*, Ö. Uğur ve K. C. Doğan (Ed.), Berlin: Peterlang, 143-161.
- Örselli, E. (2016). *Türkiye’de yargıya güven*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Plant, J. F. (2018). Responsibility in public administration ethics. *Public Integ-ri-ty*, 20(1), 33-45.
- Radhika, D. (2012). Ethics in public administration. *Journal of Public Adminis-tration and Policy Research*, 4(2), 23-31.
- Rodrigues da Graça, G. ve Sauerbronn, F. F. (2020). Códigos de ética em siste-mas de governança pública: um estudo comparativo Brasil, Estados Uni-dos, Reino Unido, Nova Zelândia e Coréia do Sul. *Revista Do Serviço Público*, 71(2), 297-329.
- Ruddle, T., Gates, D. ve Hart, D. (2025). Do no harm: A foundational mor-al framework for public administration. *Public Administration Review*, 85(6), 1-11.
- Saban, L. I. (2011). Looking into the eyes of those we serve: Toward complex equality in public administration ethics. *The American Review of Public Administration*, 41(2) 141-156.
- Salminen, A. ve Ikola-Norrbacka, R. (2010). Trust, good governance and un-ethical actions in Finnish public administration. *International Journal of Public Sector Management*, 23(7), 647-668.
- Souza, E. S., Serafim, M. C. ve Santos, L. S. (2019). A contribuição do ensino de ética no desenvolvimento da competência moral de discentes em ad-ministração pública. *Arquivos Analíticos de Políticas Educativas*, 27(104), 1-30.
- Şahin, A., Örselli, E. ve Taşpınar, Y. (2016). *Etik ve Güven*. Konya: Atlas Aka-demi Yayıncılık.

Trescastro Bergue, S. (2022). Ethics, codes of conduct and integrity in the Brazilian public administration. *Administração Pública e Gestão Social*, 14(4), 1-15.

Yüksel, C. (2005). *Devlette etikten etik devlete: Kamu yönetiminde etik*. İstanbul: TÜSİAD Yayınları.

Cumhuriyet Kurulurken ‘Erkeklik’ İnşası ve Siyasi İktidar: Kadın Özgürleş(tiril)mesi Tartışmalarının Gölgesinde ‘Yeni Erkek’ Modeli

Emre Feyzi Çolakoglu¹

Sinem Yüksel Çendek²

Özet

Bu çalışma, erken Cumhuriyet döneminde kadınların özgürleş(tiril)mesine yönelik politikaların, erkekliğin siyasal ve toplumsal inşasından bağımsız olarak ele alınamayacağını ileri sürmektedir. Türkiye’de erken Cumhuriyet dönemine ilişkin toplumsal cinsiyet literatürü büyük ölçüde kadınlara tanınan haklar ve “devlet feminizmi” tartışmaları etrafında şekillenmiş; erkeklik ise çoğu zaman varsayılan ve sorgulanmayan bir kategori olarak kalmıştır. Bu çalışma, kadın reformlarını merkeze alan bu yaklaşımı erkekliğin siyasal inşası perspektifiyle tamamlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan tarihsel süreklilikler ve kırılmalar çerçevesinde erkekliğin dönüşümü ele alınmakta; Millî Mücadele, Cumhuriyet reformları, aile hukuku, kamusal alanın düzenlenmesi ve ideolojik aygıtlar üzerinden “yeni erkeklik” modelinin nasıl kurumsallaştırıldığı analiz edilmektedir. Çalışma ayrıca “devlet feminizmi” ile “devlet maskülenliği” arasındaki karşılıklı ilişkiyi tartışarak, kadın özgürleşmesi söyleminin erkek egemen siyasal düzeni nasıl yeniden ürettiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, erken Cumhuriyet modernleşmesinin toplumsal cinsiyet rejiminin, kadınlık ve erkekliğin birlikte ve karşılıklı olarak inşa edildiği bir iktidar düzeni olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmaktadır.

- 1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Rumeli Üniversitesi, efeyzi.colakoglu@rumeli.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-8449-1067>
- 2 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Rumeli Üniversitesi, sinem.yukselcendek@rumeli.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-7144-8804>

1. Giriş

Erken Cumhuriyet dönemine ilişkin toplumsal cinsiyet analizleri uzun yıllar boyunca kadınlara tanınan haklar, modernleşme hamleleri ve “devlet feminizmi” tartışmaları etrafında şekillenmiştir. Bu yaklaşım, kadın reformlarını dönemin toplumsal dönüşümünün merkezine yerleştirerek kritik bir açıklama gücü taşımakla birlikte, Cumhuriyet’in toplumsal cinsiyet rejiminin yalnızca bir boyutunu görünür kılmaktadır. Bununla birlikte, kadınların özgürleş(tiril)mesi yönünde atılan adımlar, aynı anda erkekliğin nasıl tanımlandığı, düzenlendiği ve yeniden üretildiği sorularını da beraberinde getirmektedir. Bu nedenle kadınlara yönelik reformları, onları çevreleyen daha geniş bir iktidar ilişkileri ağından ve özellikle erkekliğin siyasal inşasından bağımsız olarak ele almak, analitik açıdan sınırlı kalmaktadır.

“Devlet feminizmi” literatürü, kadınlara tanınan hakların feminist bir dönüşüm yaratmadığı; aksine ulusun modernleşme hedeflerine hizmet eden araçsal bir işlev taşıdığı yönündeki eleştirileriyle mevcut tartışmayı derinleştirmiştir. Bununla birlikte, söz konusu literatür çoğu zaman erkekliği varsayılan, sorgulanmayan ve kendiliğinden işleyen bir kategori olarak ele almış; böylece siyasal iktidarın kurduğu toplumsal cinsiyet düzeninin yalnızca “kadın” cephesini analiz etme eğiliminde olmuştur. Buna karşılık erkeklik çalışmaları, toplumsal cinsiyet rejimlerinin erkekler üzerinden nasıl şekillendiğini ve modernleşme süreçleri ile ulus inşası projelerinin erkekliği hangi biçimlerde dönüştürdüğünü ortaya koyan önemli bir kuramsal çerçeve sunmaktadır. Her iki yaklaşımın kesişimi, erken Cumhuriyet döneminin neden belirli bir “ideal erkek” modeli üretme gereksinimi duyduğunu anlamayı mümkün kılacak yeni bir analitik alan açmaktadır.

Bu çalışmanın temel argümanı, erken Cumhuriyet döneminde kadının özgürleş(tiril)mesi politikalarının, aynı anda “yeni bir erkeklik” modeli inşa edilerek mümkün kılındığıdır. Başka bir ifadeyle, kadınlara yönelik reformlar yalnızca kadınların toplumsal konumunu dönüştürmeyi amaçlamamış; modern, disiplinli ve ulusal değerlere bağlı erkek yurttaş tipinin oluşumuna zemin hazırlayan bir işlev de üstlenmiştir. Cumhuriyet’in kurucu kadroları tarafından şekillendirilen bu “yeni erkek”, hem rejimin dayandığı siyasal kültürün yeniden üretiminde hem de “devlet maskülenliği”nin kurumsallaşmasında merkezi bir rol oynamıştır. Bu bağlamda çalışma, kadın reformlarını erkeklik inşasının siyasal boyutlarıyla birlikte ele alarak “devlet feminizmi” tartışmalarına bütüncül bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

Bu amaç doğrultusunda çalışma üç temel bölüm üzerine inşa edilmiştir. İlk bölümde, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e uzanan tarihsel süreklilikler ve kırılmalar ele alınarak yeni rejimin neden belirli bir erkeklik modeline ihtiyaç duyduğu

tartışılmaktadır. İkinci bölümde, erken Cumhuriyet dönemi reformlarının aile, kamusal alan ve devletle eklemlilikten oluşan düzeni üzerinden “yeni erkeklik” anlayışını nasıl kavramsallaştırdığı incelenmektedir. Üçüncü ve son bölümde ise “devlet feminizmi” ile “devlet maskülenliği” arasındaki karşılıklı ilişki analiz edilmekte; kadının özgürleş(tiril)mesi söyleminin siyasal iktidarın maskülen yapısını nasıl meşrulaştırdığı değerlendirilmektedir. Bu çerçevede, erken Cumhuriyet döneminin toplumsal cinsiyet rejimini tek yönlü değil, karşılıklı olarak şekillenen süreçler bütünlüğü içinde anlamayı hedeflemektedir.

2. Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Erkeklikte Süreklilikler, Kırılmalar ve Yeni Rejimin İhtiyaçları

Erken Cumhuriyet döneminde inşa edilen erkeklik anlayışını kavrayabilmek için, bu süreci Osmanlı’nın son döneminden devralınan toplumsal ve siyasal cinsiyet kodlarıyla birlikte ele almak gerekmektedir. Türkiye’de erkeklik, Cumhuriyet’le birlikte bütünüyle sıfırdan yaratılmış bir kimlik olmaktan ziyade, geç Osmanlı modernleşmesinin mirası üzerinde yükselen ve yeni rejimin siyasal ihtiyaçları doğrultusunda yeniden düzenlenen bir normlar bütünü olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda erkeklik, bir yandan ataerkillik yapının temel unsurlarını muhafaza ederken, diğer yandan Cumhuriyet’in laiklik, rasyonalite ve disiplin eksenli ideolojik çerçevesine uyarlanmıştır. Kadın reformları ise bu dönüşümün yalnızca eşlikçisi değil, aynı zamanda “modern erkek” tipinin inşasını mümkün kılan tamamlayıcı bir zemin işlevi görmüştür.

Osmanlı toplumunda erkeklik, yalnızca biyolojik bir cinsiyet kategorisi olarak değil; hukuki, dinsel ve siyasal ayrıcalıklar üzerinden tanımlanan normatif bir yurttaşlık biçimi olarak kurgulanmıştır. Erkek olmak; askerlik yapabilme, vergi yükümlüsü olma, kamu otoritesine erişme ve aile reisliği gibi roller aracılığıyla devletle doğrudan ilişkilendirilen bir konumu ifade etmiştir. Bu çerçevede erkeklik, kamusal alanın asli öznesi olarak inşa edilirken, kadınlık büyük ölçüde özel alanla sınırlandırılmıştır (Peirce, 2003: 129-248; Avcı, 2007: 3). Dolayısıyla Osmanlı ataerkilliği, yalnızca toplumsal geleneklere değil, devletin hukuki ve idari yapısına içkin bir erkeklik rejimine dayanmıştır.

Tanzimat ve II. Meşrutiyet dönemleriyle birlikte Osmanlı modernleşmesi, erkekliği belirli ölçülerde dönüştürmeye başlamış; ancak bu dönüşüm kadın – erkek eşitliğini hedefleyen köklü bir kırılmadan ziyade, erkekliği daha rasyonel, disiplinli ve devlete daha sıkı eklemlenmiş bir forma büründürmüştür. Geç Osmanlı modernleşmesi, geleneksel ataerkillik erkekliği eleştiriye açmakla birlikte, onun yerine hâlâ “erkek merkezli” bir yurttaşlık modeli koymuştur. Bu süreçte erkek, modernleşmenin asli taşıyıcısı olarak görülmüş; kadınların toplumsal

konumuna ilişkin düzenlemeler ise bu erkek – merkezli tahayyülün sınırları içinde ele alınmıştır (Çakır, 2016: 411; Üstel, 2008: 112-126)

Millî Mücadele dönemi ise erkeklik ile yurttaşlık arasındaki ilişkinin en açık ve belirgin biçimde yeniden tanımlandığı tarihsel eşiklerden birini oluşturmuştur. Bu süreçte erkeklik, askerlik ve vatan savunması ekseninde yüceltilmiş; erkek yurttaşlık, “ölmeye hazır olma” üzerinden kurgulanan bir sorumluluk anlayışıyla ilişkilendirilmiştir. Ulusun varoluş mücadelesi, erkek bedenini hem fiziksel hem de sembolik düzeyde ulusal inşanın merkezî unsurlarından biri haline getirmiştir. Bu bağlamda askerlik, yalnızca bir yükümlülük değil; erkekliğin meşruiyetini ve yurttaşlık statüsünü belirleyen temel ölçütlerden biri olarak yapılandırılmıştır (Sünbuloğlu, 2013:10).

Millî Mücadele, Cumhuriyet’in erkeklik tahayyülünün kurucu mitini oluşturmuş; disiplinli ve ulus uğruna kendini feda etmeye hazır erkek figürü, yeni rejimin ideolojik hafızasına kazanmıştır. Bu süreçte kadınların savaş yıllarındaki katkıları görünür kılınmakla birlikte, bu katkılar çoğunlukla destekleyici ve tamamlayıcı roller üzerinden temsil edilmiştir. Kadınlar siyasal özne olarak değil; erkek yurttaşın mücadelesini güçlendiren figürler olarak konumlandırılmıştır (Dalaman, 2022: 52-53; Aydın, 2015: 95; Kaymaz, 2010: 341-343). Böylece Millî Mücadele, kadınların kamusal görünürlüğüne artırırken, erkekliğin siyasal üstünlüğünü yeniden üretmiştir.

Cumhuriyet’in ilanıyla birlikte yeni rejim, Osmanlı’daki “itaatkâr kul” erkekliğini reddederek onun yerine laik, rasyonel, disiplinli ve devletle özdeşleşmiş bir erkek yurttaş modeli inşa etmeyi hedeflemiştir (Sancar, 2022: 111-113). Bu “modern erkek”, dini referanslardan ziyade seküler değerlerle tanımlanan; bireysel varlığını devletin ve ulusun çıkarlarıyla özdeşleştiren bir figür olarak kurgulanmıştır. Özel alanda (aile içinde) otoriterliğini muhafaza eden, kamusal alanda ise devletin temsilcisi konumunda olan bu erkeklik anlayışı, Cumhuriyet’in siyasal kültürünün temel taşıyıcılarından biri haline gelmiştir. Kurucu elitler açısından bu erkeklik modeli, toplumsal düzenin yanında rejimin sürekliliğinin de güvencesi olarak değerlendirilmiştir. Disiplinli, devletle uyumlu ve aynı zamanda rasyonel ve üretken erkek yurttaş, modern ulus-devletin hem maddi hem de ideolojik yeniden üretiminde merkezi bir rol üstlenmiştir. Bu bağlamda erkeklik, Cumhuriyet’in modernleşme projesinin sessiz ama vazgeçilmez taşıyıcısı olarak işlev görmüştür (Avşar, 2017: 226).

3. Cumhuriyet Reformları Çerçevesinde Erkekliğin Rasyonelleştirilmesi: Aile, Kamusal Alan ve Devletle Eklemlî İktidar Düzeni

Erken Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilen reformlar, çoğunlukla kadınların hukuki ve toplumsal statüsünde meydana gelen dönüşümler üzerinden değerlendirilmiştir. Oysa bu reformlar, kadınların konumunu yeniden düzenlerken aynı anda erkekliği de tanımlayan, sınırlandıran ve yeniden üreten çok katmanlı bir iktidar pratiği ortaya koymuştur. Bu bağlamda “yeni erkeklik”, yalnızca kültürel bir kimlik değişimini değil; aile, kamusal alan ve devletle eklemlî iktidar politikaları üzerinden kurumsallaşan siyasal bir düzenlemeyi ifade etmiştir. Cumhuriyet reformları, ataerkilliği ortadan kaldırmaktan ziyade onu rasyonelleştiren, hukuksallaştıran ve modern devlet aygıtına eklemlen bir erkeklik rejimi ortaya çıkarmıştır.

1926 tarihli Türk Medenî Kanunu, erken Cumhuriyet reformlarının en sembolik düzenlemelerinden biri olarak kadınlara tanınan medeni haklar bağlamında sıklıkla ilerici bir kırılma noktası olarak değerlendirilmektedir. Kadınlara boşanma, miras ve tek eşlilik gibi alanlarda sağlanan haklar, Osmanlı aile hukukuna kıyasla önemli dönüşümlere işaret etmektedir (Arat, 1998: 56; Kaymaz, 2010: 56). Ancak Medenî Kanun’un toplumsal cinsiyet rejimi açısından etkisi, yalnızca kadınların kazanımlarıyla sınırlı değildir. Kanun, aileyi modern ulus-devletin temel hücreleri olarak yeniden tanımlarken, erkekliği de bu hücrenin merkezine yerleştirmiştir.

Medenî Kanun’da kadınıla erkeğin eşit yurttaşlar olarak tanımlanması, ataerkil otoritenin ortadan kaldırılması anlamına gelmemekte; aksine “aile reisi” tanımlanması, bu otoritenin meşruiyet kaynağını dönüştürmektedir. Söz konusu kanun her ne kadar içerisinde bulunulan döneme göre kadınlara yeni birtakım haklar vermiş olsa da hâlâ “kocayı evin reisi ilan ederek, anlaşmazlık halinde çocukların velayetini babaya vererek, kadının dışarıda çalışmasını kocanın iznine bağlayarak ve ailenin temsil hakkını birincil derecede kocaya vererek evlilik içi ilişkilerde erkek egemenliğini muhafaza etmiş” ve erkeği en kötü ihtimalle eşitler arasında birinci konuma yerleştirmiştir (Zihnioğlu, 2022: 182-183; Saktanber, 2002: 326). Erkek, artık aile içindeki üstün konumunu geleneksel örf ve dini referanslardan değil, seküler hukuk düzeninden almıştır. Böylece erkekliğin keyfi ve kişisel güce dayalı biçimleri sınırlandırılırken, onun yerine rasyonel, ölçülebilir ve devlet tarafından tanınan yasal bir otorite tesis edilmiştir. Ataerkillik bu süreçte tasfiye edilmemiş; modernleştirilmiş, denetlenebilir ve hukuki bir forma sokulmuştur.

Bu dönüşüm, erkekliğin modern devlete eklemlenmesini de beraberinde getirmiştir. Erkek, aile içinde yalnızca bir baba ya da eş değil; devletin toplumsal

düzenini mikro ölçekte temsil eden bir figür haline gelmiştir. Kadınların hukuki statüsündeki iyileşmeler ise bu erkeklik modelini zayıflatmaktan ziyade, onun “ilerici” ve “medenî” niteliğinin bir göstergesi olarak sunulmuştur. Böylece Medenî Kanun, esasında kadınlara yeni birtakım haklar tanıırken, erkekliği aile içinde yeniden merkezileştiren çelişkili ama işlevsel bir düzenleme ortaya koymuştur (Çolakoglu & Yüksel Çendek, 2023).

Erken Cumhuriyet reformları yalnızca aileyi değil, kamusal alanın sınırlarını ve işleyişini de köklü biçimde yeniden düzenlemiştir. Bu süreçte kamusal alan, modern yurttaşlığın sahnesi olarak kurgulanmış; ancak bu sahnenin asli ve normatif öznesi erkek olarak kalmıştır (Kandiyoti, 1991: 37-41; Saraçgil, 2005: 251). Kadınların eğitim, çalışma ve siyasal temsil alanlarında görünürlük kazanması, kamusal alanın cinsiyetlendirilmiş yapısını ortadan kaldırmamış; aksine erkekliğin norm, kadınlığın ise istisna olarak konumlandırıldığı bir düzeni pekiştirmiştir. Kadının kamusal alana çıkışı ve toplumsal görünürlüğüne artması, erkekle kadını eşit bir zemine taşımaktan ziyade, erkeği “rehber”, “koruyucu” ve “taşıyıcı” bir konuma yerleştirmiştir. Modern ulus, kadın ve erkek üzerinden birlikte kurgulanmış olsa da bu birliktelik ancak hiyerarşik bir tamamlayıcılık anlayışına dayanmıştır (Sancar, 2022: 112, 192, 206-207). Kadın reformları, erkeğin modernliğinin ve ilerlemişliğinin bir göstergesi olarak sunulmuş; böylece “yeni erkeklik” modeli, kadınların özgürleşmesi üzerinden dolaylı biçimde meşrulaştırılmıştır.

Cumhuriyet ideolojisinde erkek, kamusal alanın kurucu öznesi olarak tasarlanmıştır. Bürokrasi, siyaset, ordu ve eğitim kurumları, erkekliğin doğal uzantıları olarak işlev görmüş; bu alanlarda erkeklik yapıya içkin bir olguyken, kadınlık ise açıklanması gereken bir farklılık olarak ele alınmıştır. Kadınların kamusal alana çıkışı, çoğu zaman “Cumhuriyet’in lütfu” ve erkek egemen siyasal aklın ilerliciliğinin kanıtı olarak temsil edilmiştir. Bu temsil biçimi, erkekliği sorgulanmayan bir norm olarak sabitlerken, kadın varlığını koşullu ve sınırlı bir kazanım haline getirmiş ve kadınlara birtakım haklar bahsetmiştir (Saktanber, 2002: 325, Abadan-Unat, 1981: 5-31; White, 2003: 145). Dolayısıyla Cumhuriyet’in modernleşme projesi, cinsiyet eşitliğinden ziyade cinsiyetler arası hiyerarşik bir tamamlayıcılığı esas almıştır.

Kadınlara tanınan haklar, erkek egemen siyasal aklın kendisini “aydınlanmış” ve “medenî” olarak sunmasının bir aracı haline gelmiştir. Bu bağlamda erkek, “kadını modernleştiren”, onu geleneksel bağlardan kurtaran ve ulusun geleceğine taşıyan bir figür olarak temsil edilmiştir. Bu temsil, erkekliği doğrudan hedef alan bir sorgulamayı engellemiş; aksine onu modernliğin ön koşulu olarak sabitlemiştir. Kadın özgürleşmesi, erkek egemenliğinin sınırlandırılması

anlamına gelmemiş; erkekliğin dönüştürülmüş ama meşru bir iktidar biçimi olarak yeniden üretilmesini sağlamıştır.

Althusserci anlamda devletin ideolojik aygıtları (2014), erken Cumhuriyet bağlamında erkekliğin üretim ve dolaşım kanalları olarak işlev görmüştür. Hukuk, eğitim, askerlik, kültür politikaları ve medya söylemleri, erkekliği doğal bir özne olarak sunarken, onu sürekli olarak yeniden tanımlamış ve disipline etmiştir. Erkek yurttaş, bu aygıtlar aracılığıyla hem devletin taşıyıcısı hem de yeniden üreticisi konumuna yerleştirilmiştir. Bu süreçte erkeklik, bireysel bir kimlik olmaktan ziyade siyasal bir proje hâline gelmiştir. Devletin bekâsı, modernleşme hedefleri ve ulusal birlik ideali, belirli bir erkeklik performansını zorunlu kılmış; bu performansa uymayan erkeklik biçimleri ise marjinalleştirilmiştir (Erhart & Ziya, 2017: 19-20). Dolayısıyla erken Cumhuriyet'te erkeklik, devletin ideolojik sınırları içinde tanımlanan ve meşrulaştırılan bir iktidar ilişkisi olarak ortaya çıkmıştır.

4. “Devlet Feminizmi” ve “Devlet Maskülenliği”: Kadın Özgürleşmesi Tartışmalarının Gölgesinde Erkekliği Siyasal İnşası

Erken Cumhuriyet döneminde kadınlara tanınan haklar ve gerçekleştirilen reformlar, çoğunlukla “devlet feminizmi” kavramı çerçevesinde değerlendirilmiş; bu politikaların kadınların toplumsal statüsünde yarattığı dönüşümler vurgulanmıştır (Zihnioğlu, 2022: 9; Abadan-Unat, 1998: 328; White, 2003:145, 155). Ancak bu yaklaşım, söz konusu reformların siyasal alanın cinsiyetlendirilmiş yapısını nasıl yeniden ürettiği sorusunu ikincil plana itme eğiliminde olmuştur. Hâlbuki kadınların özgürleş(tiril)mesi yönünde atılan adımlar, erkekliğin siyasal iktidarla kurduğu ilişkinin yeniden düzenlenmesiyle eşzamanlı ilerlemiştir. Bu bağlamda “devlet feminizmi”, yalnızca kadınlara yönelik bir modernleşme politikası olarak değil; aynı zamanda erkek egemen siyasal düzenin yeniden tahkim edildiği bir iktidar pratiği olarak işlev görmüştür.

Esasında, erken Cumhuriyet döneminde kadınların bağımsız siyasal örgütlenme girişimleri, rejimin modernleşme hedefleriyle uyumsuz ve potansiyel olarak “düzen bozucu” unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Kadınlar Halk Fırkası ve Türk Kadınlar Birliği örneklerinde görüldüğü üzere, kadınların devletten özerk siyasal talepler üretmesi ve kendi adlarına konuşma iddiası, siyasal iktidar tarafından mutlak bir şekilde sınırlandırılmıştır (Toprak, 1988: 30-31; Zihnioğlu, 2022: 244-247). Bu süreçte kadın hareketleri bastırılırken, kadınların siyasal alandaki varlığı devletin belirlediği çerçeve içinde tutulmuştur. Bununla birlikte, bu bastırma, kadınların siyasal temsilden bütünüyle dışlanması şeklinde değil; temsilin denetim altına alınması yoluyla gerçekleşmiştir. Devlet, “kadın adına konuşan” bir özne olarak kendisini konumlandırmış;

kadınların taleplerini erkek egemen siyasal elitler aracılığıyla tanımlamış ve filtrelemiştir (Libal, 2008: 37; Van Os, 2005: 465). Böylece siyasal alan, parti, meclis ve bürokrasi gibi kurumsal mekanizmalar üzerinden yine erkekliğin hâkimiyetinde kalmıştır. Kadınların siyasal katılımı, erkek egemen düzeni tehdit etmeyecek ölçüde ve sembolik sınırlar içinde mümkün kılınmıştır. Dolayısıyla kadın özgürleşmesi söylemi, erkeklerin belirlediği siyasal çerçeve içinde anlam kazanmış; erkeklik, karar alma süreçlerinin asli ve meşru öznesi olarak korunmuştur.

Tek Parti dönemi siyasal yapısı, erkekliğin siyasal ehliyetin ön koşulu haline geldiği bir düzen üretmiştir. Siyaset, yalnızca hukuki olarak değil; kültürel ve sembolik düzeyde de erkekliğe atfedilen nitelikler üzerinden tanımlanmıştır. Rasyonellik, otorite, disiplin ve temsil kapasitesi gibi özellikler, erkeklikle özdeşleştirilmiş; bu nitelikler siyasal iktidarın meşruiyet kaynakları olarak sunulmuştur. Kadınlar, bu siyasal yapı içinde çoğunlukla istisnai ve kontrollü aktörler olarak yer almıştır (Ökten, 2002: 55). Kadın milletvekilleri ve bürokratlar, rejimin modern ve ilerici imajını destekleyen sembolik figürler olarak öne çıkarılmış; ancak bu varlık, siyasal alanın maskülen karakterini dönüştürecek bir eşitlik zemini yaratmamıştır. Erkeklik, siyasal karar alma süreçlerinde sorgulanmayan bir norm olarak yerleşmiş; kadınlık ise temsili ve sınırlı bir görünürlikle tanımlanmıştır.

Bu bağlamda siyasal iktidar, Raewyn Connell'in kavramsallaştırdığı anlamda "hegemonik erkeklik" biçimleriyle uyumlu bir rasyonalite üzerinden işlemiştir. Connell'in vurguladığı üzere "hegemonik erkeklik", tüm erkeklerin fiilen sahip olduğu bir konumdan ziyade, belirli erkeklik pratiklerinin diğer erkeklik biçimleri ve kadınlıklar üzerinde kurduğu yapısal üstünlüğe işaret etmektedir (Connell, 1995; Connell & Messerschmidt, 2005). Erken Cumhuriyet bağlamında bu üstünlük, siyasal iktidarla kurulan yakın ilişki aracılığıyla kurumsallaşmış; rasyonellik, otorite, disiplin ve temsil yetisi gibi nitelikler erkekliğin "doğal" vasıfları olarak siyasal alana içkin hale getirilmiştir. Bu süreçte erkeklik, yalnızca bireysel bir kimlik değil; devletin işleyiş mantığıyla bütünleşmiş normatif bir siyasal öznellik biçimi olarak yeniden üretilmiştir.

"Devlet maskülenliği" ise bu noktada, "hegemonik erkekliğin" devlet aygıtları aracılığıyla kurumsal, hukuki ve sembolik düzeylerde pekiştirilmiş hâlini ifade etmektedir. Siyasal kurumlar, erkekliği görünmez bir varsayım olarak kabul ederken, aynı zamanda onu sürekli yeniden tanımlayan ve disipline eden mekanizmalar üretmiştir. Parti yapıları, bürokratik hiyerarşi, meclis pratikleri ve siyasal temsil biçimleri, erkekliğin siyasal ehliyetin ön koşulu haline getiren bir işleyiş sergilemiştir. Böylece siyasal alan, erkekliğin yalnızca temsil edildiği değil; meşrulaştırıldığı ve doğal bir iktidar biçimi olarak yeniden üretildiği

bir mekân haline gelmiştir (Froc, 2020: 121-124). “Devlet maskülenliği”, bu anlamda, “hegemonik erkekliğin” siyasal iktidar aracılığıyla genelleştirilen ve kurumsallaştırılan formu olarak erken Cumhuriyet’in toplumsal cinsiyet rejiminin temel bileşenlerinden biri olmuştur.

Diğer taraftan, kadın hakları, erken Cumhuriyet döneminde yalnızca iç toplumsal dönüşümün değil; aynı zamanda Batı’ya dönük bir modernlik ve demokrasi vitrininin parçası olarak da işlev görmüştür (Arat, 1996: 400). Kadınlara tanınan seçme ve seçilme hakkı ile kamusal görünürlük, uluslararası alanda Cumhuriyet’in çağdaş ve ilerici bir rejim olduğu yönündeki imajı desteklemiştir (Tekeli, 1991: 105-106; Arat, 1998: 62). Ancak bu vitrinin arkasında, erkek merkezli iktidar yapıları büyük ölçüde korunmuştur. Dolayısıyla kadın özgürleşmesi söylemi, dışarıya dönük modernleşme iddiasını güçlendirirken, içeride siyasal iktidarın maskülen karakterini görünmez kılmıştır. Erkeklik, modernliğin “sessiz taşıyıcısı” olarak işlev görmüş; sorgulanmaksızın siyasal düzenin doğal zemini haline gelmiştir.

Erken Cumhuriyet döneminde inşa edilen “yeni erkeklik” modeli, rejimin sürekliliğinin temel dayanaklarından biri olarak işlev görmüştür. Disiplinli, devlete bağlı, militarist değerlerle uyumlu ve yurttaşlık kimliği üzerinden tanımlanan bu erkeklik anlayışı, siyasal düzenin yeniden üretiminde merkezi bir rol oynamıştır. Erkek yurttaş, hem devletin taşıyıcısı hem de ideolojik sürekliliğinin güvencesi olarak konumlandırılmıştır. Bu erkeklik modeli, kadın özgürleşmesi söylemiyle çelişmekten ziyade, onunla birlikte işleyen bir meşruiyet zemini üretmiştir. Kadınlara tanınan haklar, erkekliğin ilerlemişliğinin ve modernliğinin kanıtı olarak sunulmuş; böylece erkeklik, sorgulanmak yerine güçlendirilmiştir. Bu çerçevede “yeni erkeklik”, erken Cumhuriyet rejiminin yalnızca toplumsal değil, siyasal sürekliliğinin de anahtarı haline gelmiştir. “Devlet feminizmi” ve “devlet maskülenliği”, birbirini dışlayan değil; karşılıklı olarak kuran ve pekiştiren iki süreç olarak işlemiştir.

5. Sonuç

Bu çalışma, erken Cumhuriyet döneminde kadınların özgürleş(tiril)mesine yönelik politikaların, erkekliğin siyasal ve toplumsal inşasından bağımsız olarak ele alınamayacağını ileri sürmüştür. Kadın reformlarını merkeze alan hâkim literatür, bu reformların modernleşme sürecindeki önemini görünür kılmakla birlikte, aynı anda erkekliğin nasıl yeniden tanımlandığı ve siyasal iktidarla nasıl eklemlendiği sorusunu çoğu zaman ikincil plana itmiştir. Oysa erken Cumhuriyet döneminin toplumsal cinsiyet rejimi, kadınlık ve erkekliğin karşılıklı olarak kurulduğu, birbirini tamamlayan ve birlikte işleyen bir iktidar düzeni üzerinden şekillenmiştir.

Cumhuriyet ile inşa edilen erkeklik anlayışı bütünüyle kopuşçu bir proje değil; geç Osmanlı modernleşmesinin mirası üzerinde yükselen ve yeni rejimin siyasal ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlenen bir normlar bütünü olarak şekillenmiştir. Osmanlı'dan devralınan ataerkil yapı, Cumhuriyet'le birlikte tasfiye edilmemiş; aksine laiklik, rasyonelite ve disiplin söylemleri aracılığıyla dönüştürülerek modern devlet aygıtına eklenmiştir. Millî Mücadele deneyimi ise erkeklik ile yurttaşlık arasındaki bağı pekiştirmiş; askerlik ve fedakârlık üzerinden tanımlanan erkeklik, Cumhuriyet'in kurucu mitlerinden biri haline gelmiştir.

Cumhuriyet reformları ise aile, kamusal alan ve ideolojik aygıtlar üzerinden erkekliği rasyonelleştiren ve kurumsallaştıran bir işlev üstlenmiştir. Medenî Kanun, kadınlara önemli haklar tanıırken, erkeği "aile reisi" olarak konumlandırarak erkek otoritesini hukuki bir zeminde yeniden üretmiştir. Kamusal alan erkekliğin norm, kadınlığın istisna olarak kabul edildiği bir düzen içinde yapılandırılmış; bürokrasi, siyaset ve eğitim gibi alanlar erkekliğin doğal uzantıları olarak işletilmiştir. Böylece "yeni erkeklik", modern, disiplinli ve devletle uyumlu bir yurttaşlık modeli olarak kurumsallaşmıştır.

Diğer taraftan, erken Cumhuriyet döneminde kadınlara tanınan haklar, bir yandan Cumhuriyet'in ilerici ve modern imajını güçlendirirken, diğer yandan siyasal alanın erkek egemen yapısını yeniden tahkim etmiştir. Kadınların bağımsız siyasal örgütlenme girişimlerinin bastırılması ve temsillerinin denetim altına alınması, siyasal iktidarın erkeklik üzerinden işleyen yapısını açıkça ortaya koymuştur. Connell'in "hegemonik erkeklik" kavramsallaştırması çerçevesinde değerlendirildiğinde, erken Cumhuriyet'te erkeklik, siyasal ehliyetin ön koşulu haline gelmiş; "devlet maskülenliği" ise hegemonik erkekliğin devlet aygıtları aracılığıyla genelleştirilen ve kurumsallaştırılan biçimi olarak işlev görmüştür.

Bu bulgular ışığında çalışma, erken Cumhuriyet döneminde kadın özgürleşmesinin erkek egemenliğinin sınırlandırılmasından ziyade, dönüştürülmüş ve rasyonelleştirilmiş bir erkeklik rejimiyle birlikte işlediğini göstermektedir. Kadın reformları, erkekliğin ilerlemişliğinin ve modernliğinin bir göstergesi olarak sunulmuş; böylece erkeklik, sorgulanmak yerine modernleşme projesinin vazgeçilmez bir unsuru haline getirilmiştir. "Yeni erkeklik" modeli, rejimin yalnızca toplumsal düzenini değil, siyasal sürekliliğini de güvence altına alan bir işlev üstlenmiştir.

Sonuç olarak bu çalışma, erken Cumhuriyet döneminin toplumsal cinsiyet rejimini kadın ve erkeklik politikalarının karşılıklı etkileşimi içinde ele almanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. "Devlet feminizmi" ile "devlet maskülenliği"nin birbirini dışlayan değil, birlikte işleyen süreçler olduğu dikkate alındığında, Cumhuriyet modernleşmesinin yalnızca kadınların kazanımları

üzerinden değil, erkekliğin siyasal inşası üzerinden de yeniden düşünülmesi gerekmektedir. Bu perspektif, hem erken Cumhuriyet dönemi çalışmalarına hem de Türkiye’de toplumsal cinsiyet ve siyasal iktidar ilişkilerini inceleyen güncel araştırmalara eleştirel ve bütüncül bir katkı sunma potansiyeline sahiptir.

Kaynaklar

- Abadan-Unat, N. (1981). Social Change and Turkish Women. N. Abadan-Unat, D. Kandiyoti ve M. Belik Kıray (Ed), *Women in Turkish Society* (s. 5-31) içinde. Leiden: Brill.
- Abadan-Unat, N. (1998). Söylemden Protestoya Türkiye’de Kadın Hareketlerinin Dönüşümü. *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (s. 323-336) içinde. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Althusser, L. (2014). *İdeoloji ve Devletin İdeolojik Aygıtları* (A. Tümertekin, Çev.). İstanbul: İthaki.
- Arat, N. (1996). Women’s Studies in Turkey. *Women’s Studies Quarterly*, 24(2), 400-411.
- Arat, Z. F. (1998). Kemalizm ve Türk Kadını. *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (s. 51-70) içinde. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Avcı, Y. (2007). Osmanlı Devleti’nde Tanzimat Döneminde ‘Otoriter Modernleşme’ ve Kadının Özgürleşmesi Meselesi. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (21), 1-18.
- Avşar, S. (2017). Toplumsal Cinsiyet Rollerini Bağlamında Tarihsel Rollerini Yitiren Erkekliğin Çöküşü: Küllerinden “Yeni Erkek”liğin Doğuşu. *KADEM Kadın Araştırmaları Dergisi*, 3(2), 224-241.
- Aydın, H. (2015). Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Kadın. *Current Research in Social Sciences*, 1(3), 84-96.
- Connell, R. W. (1995). *Masculinities*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Connell, R. W., & Messerschmidt, J. W. (2005). Hegemonic masculinity: Rethinking the concept. *Gender & Society*, 19(6), 829-859.
- Çakır, S. (2016). *Osmanlı Kadın Hareketi* (5. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çolakoglu, E. F., & Yüksel Çendek, S. (2023, 27-29 Ekim). Özgürleşme ile “devlet feminizmi” arasında Türkiye’de kadın haklarının gelişimi, 1923-1935: Amerikalı diplomatların gözlemleri üzerinden bir değerlendirme. *100. Yılında Cumhuriyet’in Kadınları / Kadınların Cumhuriyeti (1923-2023)*, Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı & Beykoz Üniversitesi, İstanbul, Türkiye.
- Dalaman, Z. B. (2022). Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923-1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları. *Belgi Dergisi*, (23), 47-71.
- Dalaman, Z. B. (2022). Türkiye’de Ulus Devlet İnşa Sürecinde (1923-1950) Kadın Asker ve Asker Annesi Tartışmaları. *Belgi Dergisi*, (23), 47-71.
- Erhart, I. & Eslen-Ziya, H. (2017). Blossoms in the Steppes: Republican Masculinity Project in Crisis. *İstanbul Üniversitesi Kadın Araştırmaları Dergisi*, (15), 17-29.
- Froc, K. A. (2020). Reproducing the Masculine, Neoliberal State: Canadian Federalism Doctrine and the Judicial Deregulation of Reproductive Tech-

- nologies. *Handbook on Gender, Diversity and Federalism* (s. 120-134) içinde. Cheltenham & Northampton: Edward Elgar Publishing.
- Kandiyoti, D. (1991). End of Empire: Islam, Nationalism and Women in Turkey. D. Kandiyoti (Ed.), *Women, Islam and the State* (22-47) içinde. London: Palgrave Macmillan.
- Kaymaz, İ. Ş. (2010). Çağdaş Uygarlığın Mihenk Taşı: Türkiye’de Kadının Toplumsal Konumu. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, (46), 333-366.
- Libal, K. (2008). Staging Turkish Women’s Emancipation. *Journal of Middle East Women’s Studies*, 4(1), 31-52.
- Ökten, N. (2002). 1935 İstanbul Uluslararası Kadınlar Birliği Kongresi: Otuz Yurdun Kadınları. *Tarih ve Toplum*, 37(219), 55-62.
- Peirce, L. (2003). *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*. Berkeley: University of California Press.
- Sancar, S. (2022). *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti: Erkekler Devlet, Kadınlar Aile Kırar* (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Saktanber, A. (2002). Kemalist Kadın Hakları Söylemi. A. İnsel (Ed), *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm* (s.323-333) içinde. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Saraçgil, A. (2005). *Bukalemun Erkek*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sünbülüoğlu, N. Y. (2013). *Erkek Millet Asker Millet*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tekeli, Ş. (1991). Tek Parti Döneminde Kadın Hareketleri de Bastırıldı. L. Cinemre, R. Çakır (Ed), *Sol Kemalizme Bakıyor* (s.103-118) içinde. Metis Yayınları.
- Toprak, Z. (1988). Halk Fırkası’ndan Önce Kurulan Parti: Kadınlar Halk Fırkası. *Tarih ve Toplum*, (51), 30-31.
- Üstel, F. (2016). *Makbul Vatandaş’ın Peşinde: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi: II. Meşrutiyet’ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi* (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Van Os, N. A. N. M. (2005). Ottoman Muslim and Turkish Women in an International Context. *European Review*, 13(3), 459-479.
- White, J. B. (2003). State Feminism, Modernization, and the Turkish Republican Woman. *NWSA Journal*. 15(3), 145-159.
- Zihnioğlu, Y. (2022). *Kadınsız İnkılap: Nezihe Mubiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği* (5. Baskı). İstanbul: Metis Yayınları.

İdeolojilerin Toplumsal Kaynakları Bağlamında Sınıf, Kimlik ve Kurumsal Yapılar

Alper Kasımoğlu¹

Özet

Bu çalışma, siyasal ideolojilerin toplumsal kökenlerini sınıf konumları, kolektif kimlikler ve kurumsal düzenekler arasındaki etkileşim üzerinden tartışmayı amaçlar. Literatüre dayalı kavramsal bir sentezle liberalizm, sosyalizm ve milliyetçiliğin tarihsel ortaya çıkış koşulları karşılaştırmalı biçimde ele alınır. Sınıf ekseninde ideolojik repertuarların ekonomik çıkar çatışmalarını meşrulaştırma, uzlaştırma veya dönüştürme işlevleri; kimlik ekseninde “biz/öteki” kurguları ve aidiyet siyasetinin siyasal mobilizasyondaki rolü; kurumsal ekseninde ise devlet, hukuk, eğitim ve medya gibi alanların ideolojiyi üretme, dolaşıma sokma ve kuşaklararası aktarma mekanizmaları incelenir. Metin, ideolojileri yalnızca normatif öğretiler olarak değil, toplumsal deneyimleri anlamlandıran ve kolektif eylemi koordine eden pratik çerçeveler olarak ele alır; meşruiyet üretimi ile muhalefet/yeniden kurma dinamiklerini birlikte tartışır ve güncel kimlik siyaseti tartışmalarına da kısmen doğrudan bağlanır. Çalışma ampirik bir test sunmamakla birlikte, sınıf–kimlik–kurum etkileşimini izleyecek vaka çalışmalarına kavramsal dayanak sağlamayı hedefler. Türkiye’ye ilişkin kısa göndermeler, üç eksenin farklı dönemlerde farklı ağırlıklar kazanabileceğini göstermeye hizmet eder ve karşılaştırmalı araştırmalar için analitik bir gündem önerir.

Giriş

İdeoloji kavramı, düşünce tarihi boyunca farklı yaklaşımlarla tanımlanmış ve kapsamı tartışmalı kalmış bir kavramdır. İdeolojiler, toplumsal dünyayı anlamlandırmayı sağlayan tutarlı fikirler bütünü olmakla birlikte, doğru ya da yanlış olmaları bakımından mutlak değillerdir (Mannheim, 1979). Bu çalışmada ideoloji terimi, geniş anlamıyla siyasal ideolojileri ifade eder: Yani toplumda hangi değerlerin ve kurumların esas alınacağına dair, geniş

1 Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi, İİBE Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi, alper.kasimoglu@yalova.edu.tr, ORCID ID: 0000-0003-1753-8790

kitlelerce paylaşılan ve siyasal eyleme rehberlik eden düşünce sistemleri. Milliyetçilik, liberalizm ve sosyalizm gibi modern ideolojiler, farklı tarihsel koşullarda ortaya çıkmış olsalar da hepsi toplumların somut ihtiyaç ve deneyimlerine dayanır.

Bu çalışmada ideolojilerin toplumsal kaynakları üç temel eksen üzerinden ele alınmaktadır: sınıf, kimlik ve kurumsal yapılar. İdeolojilerin yalnızca soyut fikirler olmadığı; ortaya çıktıkları toplumların ekonomik çıkarları, kültürel kimlikleri ve kurumsal düzenleriyle yakından ilişkili olduğu gösterilmektedir. Sınıfsal bağlam, ideolojilerin hangi toplumsal sınıfların çıkarlarına hizmet ettiğini veya hangi sınıfların tecrübelerinden doğduğunu anlamaya imkân sağlar. Kimlik boyutu, ulus, din veya etnisite gibi aidiyet duygularının ideolojik söylemlerde nasıl merkezi bir yer tutabildiğini ortaya koyar. Kurumsal yapılar eksenini ise devlet, hukuk, eğitim gibi kurumların ideolojileri nasıl biçimlendirdiğini ve ideolojilerin de bu kurumları nasıl etkilediğini gözler önüne serer. Bu üç boyut, metin boyunca hem kavramsal düzeyde tartışılmakta hem de tarihsel örneklerle somutlaştırılmaktadır. Böylece milliyetçilik, liberalizm ve sosyalizm başta olmak üzere belli başlı siyasal ideolojilerin toplumdan kopuk değil; tersine, toplumsal koşulların bir ürünü ve yansıması olduğu, Türkiye’den ve dünyadan örneklerle ortaya konulmaktadır.

Sınıf ve İdeoloji

Toplumların sınıfsal yapısı, ideolojilerin oluşumunda en temel kaynaklardan biri olarak kabul edilir. *Sınıf*, genel anlamıyla benzer ekonomik konuma, üretim ilişkilerine ve çıkarlarına sahip insanların oluşturduğu toplumsal kategoridir. Tarihsel olarak bakıldığında, her büyük ideoloji bir bakıma belirli bir sınıfın dünya görüşünü yansıtmıştır. Klasik Marksist kurama göre, egemen ideolojiler her zaman egemen sınıfın çıkarlarına uygun düşer. Karl Marx ve Friedrich Engels, ideolojiyi üretim araçlarını elinde tutan egemen sınıfın kendi çıkarlarını toplumun geneli için doğal ve kaçınılmaz gerçeklik gibi sunmak amacıyla yaydığı “*yanlış bilinç*” olarak tanımlamışlardır. Bu yaklaşıma göre, örneğin feodal toplumda soyluların ve kilisenin çıkarlarına hizmet eden dinî-dogmatik ideoloji yaygınken; kapitalist toplumda burjuvazinin dünya görüşü, yani özel mülkiyet ve piyasa ilişkilerini meşrulaştıran ideoloji egemen olur (Marx & Engels, 2023). Nitekim Marx’ın altyapı-üstyapı modelinde, ekonomik altyapıyı oluşturan üretim biçimi değiştiğinde onun üstyapısı olan hukuk, siyaset ve ideoloji de değişir. Feodalizm çözülürken aristokrasi ve din merkezli düşünceler gerilemiş; sanayi kapitalizminin yükselişiyle burjuva değerleri olan liberalizm ve ulusçuluk öne çıkmıştır.

Liberalizm, tarihsel olarak yükselen burjuva sınıfının ideolojisi olarak doğmuştur. 17. ve 18. yüzyılda İngiliz, Amerikan ve Fransız devrimleri sırasında burjuvazi, mutlak monarşi ve soylu ayrıcalıklarına karşı anayasal hükümet ve doğal haklar ilkelerini savunarak büyük siyasi zaferler kazandı. Liberal düşünce, feodal ayrıcalıkların kaldırılması ve hukukun üstünlüğü temelinde özgürlükçü bir düzen kurulmasını hedefliyordu. Bu bakımdan liberalizm, bir devrimci ideoloji olarak ortaya çıktı ve yeni kurulan kapitalist düzenin meşrulaştırıcı fikir sistemi haline geldi (Rooksby, 2011). 19. yüzyıla gelindiğinde klasik liberalizm, gücünü pekiştirmiş olan özgüvenli burjuvazinin ideolojisi olarak serbest piyasa kapitalizminin erdemlerini yüceltmekteydi. Liberal ideoloji, bireysel özgürlük, hukukun üstünlüğü ve anayasal demokrasi gibi kavramları öne çıkararak özellikle orta sınıfların ve kentli mülk sahibi kesimlerin desteğini aldı. Bununla birlikte liberalizmin evrimi sadece zenginlerin çıkarlarıyla sınırlı kalmamıştır. Liberal ilkelerin evrensel ve eşitlikçi söylemi, başlangıçta dışlanan işçi sınıfı, kadınlar ve azınlıklar tarafından da kendi hak mücadelelerinde kullanılmıştır. Örneğin 19. yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılın başında işçi hareketleri ve toplumsal reformistler, liberalizmin “özgürlük ve eşit haklar” söylemine dayanarak sosyal liberalizm akımını geliştirdiler. Sosyal liberalizm, klasik liberalizmin bireyci özgürlük vurgusuna ek olarak devletin eşitlik ve refahı sağlama rolünü savunuyordu. Özellikle 1929 Büyük Buhranı sonrasında Keynesçi ekonomik politikalarla desteklenen refah devleti uygulamalarının yayılması, liberal ideolojinin işçi sınıfı taleplerini de kısmen içselleştirdiği bir sosyal demokrat uzlaşma zemini yarattı (Rooksby, 2011). Bu gelişmeler gösteriyor ki liberalizm, ortaya çıktığı andan itibaren burjuvazinin ideolojisi olsa da zamanla alt sınıfların baskılarıyla dönüşüme uğramış ve farklı sınıfsal çıkarları uzlaştırmaya çalışan esnek bir ideoloji haline gelmiştir.

Sosyalizm ise doğrudan doğruya işçi sınıfının deneyimlerinden ve kapitalizmin yarattığı eşitsizliklere tepki olarak filizlenen bir ideolojidir. 19. yüzyılın başlarında Sanayi Devrimi’nin sert çalışma koşulları, düşük ücretler ve büyük yoksulluk üretmesi sonucunda sosyalist fikirler Avrupa’da yayılmaya başladı. Sosyalizm, liberal piyasa düzenine bir eleştiri olarak ortaya çıktı ve yoksullukla özdeşleşen işçi sınıfının mağduriyetlerini merkezine alarak derin bir teorik sistem inşa etti. Marx ve Engels’in bilimsel sosyalizmi, kapitalist toplumda temel çelişkinin burjuvazi ile proleterya arasındaki sınıf mücadelesi olduğunu vurgulayarak işçi sınıfını tarihin öznesi ilan etti. Bu bağlamda Marksist ideoloji, sanayi işçilerinin kolektif çıkarlarını yansıtan, özel mülkiyetin kaldırılması ve sınıfsız bir toplum kurulması hedefini taşıyan bir dünya görüşüdür. 19. yüzyılın ortalarından sonlarına dek sosyalizm teorik ve örgütsel açıdan olgunlaştı; işçi sınıfı hareketleri siyasal alanda

güç kazandı. Ancak işçi sınıfının koşullarında zamanla meydana gelen iyileşmeler (sendikalaşma, oy hakkı, ücret artışları) bazı ülkelerde sosyalist ideolojinin devrimci ivmesini zayıflattı ve revizyonist akımlar ortaya çıktı. Eduard Bernstein gibi düşünürler, proletaryanın demokratik yollarla da iktidara gelebileceğini savunarak sosyalizmi evrimci ve reformist bir çizgiye çektiler (Bernstein, 1899/1993). Bunun sonucunda sosyal demokrat hareketler, kapitalizmi tamamen reddetmek yerine onu kamusal politikalarla insanileştirmeyi hedefleyen bir senteze yöneldiler (Fraser, 1995). Öte yandan özellikle Rusya’da Lenin’in teorik çerçevesini çizdiği devrimci sosyalizm anlayışı, tek parti yönetimi ve planlı ekonomi gibi yeni kurumsal yapılar oluşturarak sosyalist ideolojiyi devlet eliyle uygulamaya koyma iddiasını taşıyordu (Lenin, 1917/2009). Bu farklı tarihsel yollar, sosyalist ideolojinin işçi sınıfı temelinde doğup gelişmesine rağmen somut şartlara göre değişebildiğini ve farklı sınıfsal bileşimlerle ittifaklar kurabildiğini göstermektedir. Yine de özünde sosyalizm, toplumsal eşitsizlikleri sınıf ekseninde ele alan; işçilerin ve ezilen sınıfların çıkarlarını savunan bir ideoloji olarak kalmıştır.

Milliyetçilik ideolojisine sınıfsal açıdan baktığımızda ise tek bir toplumsal sınıfa indirgenemeyen, daha karmaşık bir tablo görülür. Milliyetçilik, belirli bir ulusa aidiyet bilincini ve o ulusun çıkarlarını her şeyin önüne koymayı vurgulayan bir ideoloji olduğundan, farklı sınıflar arası bir çekim gücüne sahip olabilir. Tarihsel olarak ilk modern milliyetçi hareketlerin çoğu, yükselen burjuvazinin ve okuryazar orta sınıf aydınların öncülüğünde ortaya çıkmıştır. Örneğin 19. yüzyılda İtalya ve Almanya’nın birleşme mücadelelerinde yahut Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan Yunan ve Sırp milliyetçi isyanlarında şehirli mülk sahibi kesimler ile entelektüellerin önemli rol oynadığı görülmektedir. Marx, milliyetçiliğin doğuşunu burjuva çağının bir ürünü olarak görmüş ve ulus-devletlerin yükselişinde burjuvazinin oynadığı öncü role dikkat çekmiştir (Kostantaras, 2018). Gerçekten de erken dönem liberal milliyetçiler, ulusal pazarların entegrasyonu ve ekonomik kalkınma için ulus-devlet kurmanın gerekliliğine inanıyorlardı (Gellner, 2018; Hobsbawm, 2014). Öte yandan milliyetçilik, söylemi itibarıyla bütün ulusun birliği iddiasında bulunduğundan yalnız burjuvaziye değil, köylülüğü ve işçi sınıflarını da mobilize edebilmiştir. “Ulusal çıkar” kavramı, toplum içindeki farklı sınıflar arasındaki çıkar çelişkilerini üstü kapalı biçimde ikinci plana atarak hepsini “millet” ortak paydasında birleştirmeye çalışır. Marxist kuramcılar bu durumu eleştirel biçimde analiz etmiş ve milliyetçiliği, işçi sınıfının devrimci bilincini zayıflatan bir tür “yanlış bilinç” olarak değerlendirmişlerdir; Marx ve Engels’in işçi sınıfının çıkarlarının ulusal sınırlarla tanımlanamayacağına vurgu yapması bu perspektifin temel dayanaklarından biridir (Marx &

Engels, 2018). Bununla birlikte, pratikte sosyalist hareketlerin bir kısmı ulusal kimliği tamamen göz ardı edememiş; özellikle emperyalizm çağında sömürgecilikle mücadele eden pek çok sosyalist lider (Lenin, Ho Chi Minh vb.) anti-emperyalist milliyetçilik söylemini benimsemiştir. Lenin, ulusların kendi kaderini tayin hakkını sosyalist programın bir parçası haline getirerek ezilen ulusların milliyetçiliğine stratejik bir önem atfetmiştir (Lenin, 2010). Bu durum, milliyetçiliğin farklı sınıfsal içeriklerle birleşebilen esnek bir ideoloji olduğuna işaret eder. Nitekim milliyetçi ideoloji, tarihsel bağlama göre bazen liberal-burjuva demokratik bir söylemle, bazen de toplumsal gerilimi azaltmak için “millî birlik” çağrısıyla muhafazakâr veya popülist tonlarda karşımıza çıkabilir. Örneğin 20. yüzyılın başlarında İttihat ve Terakki kadroları, Osmanlı’da Türk milliyetçiliğini modernleşmeci ve merkezîyetçi bir proje olarak (burjuva reformlarını hedefleyerek) savunurken (Bora, 2017), 1930’larda bazı Avrupa ülkelerinde faşist ideolojiler milliyetçiliği antikapitalist bir retorikten seçici biçimde yararlanarak işçi ve orta sınıfları da seferber edecek şekilde kullanmıştır (Paxton, 2014; Nolte, 1980). Sonuç olarak sınıf boyutuyla değerlendirildiğinde milliyetçilik, tek bir sınıfın değil, bütün bir ulusun ideolojisi olma iddiasıyla ortaya çıktığı için farklı sınıflar kendi çıkarlarına uygun biçimde milliyetçi söylemi yorumlayabilmişlerdir. Bu esneklik, milliyetçiliğin kitlesel başarısının da bir parçasıdır: Bir fabrikadaki işçi de bir şirketteki patron da “milletin bekâsı” ideali etrafında duygusal bir ortak payda bulabilir. Ancak perde arkasında millî birlik söylemi, çoğu zaman sınıfsal eşitsizliklerin üstünü örten bir fonksiyon da görür. Bu nedenle ideolojilerin sınıfsal kaynaklarını incelerken milliyetçilik örneği bize, ideolojilerin sadece belli bir sınıfın değil, bazen sınıflar arası ittifakların ürünü olabileceğini gösterir.

Yukarıdaki analiz, ideolojilerin sınıf temellerini ortaya koymaktadır. Özetle söylemek gerekirse: liberalizm burjuvazinin tarih sahnesine çıkışıyla doğmuş ve bireyci-özgürlükçü değerlerle piyasa düzenini haklılaştırmıştır. Sosyalizm ise sanayi proletaryasının deneyimlerinden beslenerek kapitalist sınıf egemenliğine itiraz etmiş ve sınıfsız bir toplum ütopyası önermiştir. Milliyetçilik de esasen modern sınıf toplumunun bir ürünü olup, burjuva devrimleriyle ivme kazansa da tüm sınıflara seslenebilen bir kimlik ideolojisine dönüşmüştür. Tüm bu ideolojiler, farklı sınıfların dünya görüşlerini yansıtırken aynı zamanda sınıflar arası mücadele veya uzlaşma arayışlarının fikir düzlemindeki ifadesidir. Bir başka deyişle toplumsal sınıflar ideolojilerin kaynağı olduğu gibi, ideolojiler de sınıfların kendi çıkarlarını savunmak veya gizlemek için kullandıkları araçlardır. Nitekim egemen sınıflar ideoloji yoluyla kendi hâkimiyetlerini meşrulaştırmaya çalışırken, alt sınıflar da egemen ideolojiye karşı kendi alternatif ideallerini (ütöpik veya devrimci

fikirlerini) geliştirirler. Bu dinamik, tarihin pek çok döneminde toplumsal çatışmaların fikir alanındaki yansıması olagelmıştır.

Kimlik ve İdeoloji

Toplumsal aidiyet duyguları ve kültürel kimlikler, ideolojilerin biçimlenmesinde bir diğer asli kaynak olarak karşımıza çıkar. Kimlik, bireylerin “biz” duygusunu tanımlayan ve ötekilerden ayrılmasını sağlayan aidiyet özelliklerinin bütünü olarak anlaşılabilir (Karaduman, 2010; Hall, 1998). Etnik köken, dil, din, mezhep, milliyet, hatta cinsiyet gibi kategoriler kimlik unsurlarını oluşturur ve insanlar, içinde bulundukları toplumsal bağlama göre birden fazla kimliğe aynı anda sahip olabilirler. Modern siyasal ideolojiler, özellikle ulus kimliği etrafında şekillenen milliyetçilik örneğinde görüldüğü üzere, kimlik olgusunu merkeze alabilir (Anderson, 2020; Smith, 2009). Ancak kimlik boyutu sadece milliyetçilikle sınırlı değildir: Dinî ideolojiler, mezhepçi veya ümmetçi ideolojiler, etnik ideolojiler (örneğin Pan-Türkizm, Pan-Arabizm gibi) ve 20. yüzyıl sonlarında öne çıkan kimlik politikaları (feminizm, siyah milliyetçiliği hareketleri vb.) hep belirli bir kimlik kategorisinin siyasallaşmasıyla ilgilidir (Castells, 2006; Karaduman, 2010; Heyes, 2021). Bu bölümde, milliyetçilik başta olmak üzere kimlik eksenli ideolojilerin toplumsal kaynaklarını ve tarihsel gelişimini ele alınacaktır.

Milliyetçilik, modern çağın en etkili kimlik temelli ideolojilerinden biridir. En genel tanımıyla milliyetçilik, siyasal örgütlenmenin temel meşruiyet kaynağı olarak millet kavramını merkeze alır. Bu tanım, iki önemli varsayımı içerir: (1) İnsanlık doğal olarak birbirinden ayrı milletlere bölünmüştür; (2) Her millet, siyasi egemenliğin yegâne meşru sahibi olmalıdır (Kedourie, 1993). Bu anlayışın kurumsal ifadesi, ulus-devlet formudur. Tarihsel olarak millet fikri çok eski toplumlarda mevcut olmakla birlikte, milliyetçilik ideolojisinin sahneye çıkışı 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başına tarihlenir ve ulus-devletlerin doğuşuyla eşzamanlı gerçekleşir (Hobsbawm, 2014; Gellner, 2018). Örneğin Amerikan ve Fransız devrimleri, monarşik düzene karşı “halk egemenliği” ilkesini getirerek milliyetçiliğin erken örneklerini sunmuştur (Hobsbawm, 2014). 19. yüzyılda Avrupa’nın büyük kısmında ve Osmanlı İmparatorluğu gibi imparatorluklarda uluslaşma fikirleri hızla yayılmış; ortak dil ve ortak kültür vurgusu üzerinden kitlelerin siyasal mobilizasyonu sağlanmıştır. Anthony D. Smith gibi milliyetçilik kuramcıları, milliyetçiliğin başarısının büyük ölçüde millet olgusunu doğal ve kadim bir gerçeklik gibi kabul ettirmesinde yattığını belirtir (Smith, 2009). Gerçekten de milliyetçi ideoloji, inşa ettiği millî kimliği sanki ezelden beri var olan, doğal bir kimlik gibi sunarak toplumsal hayal gücünü derinden etkiler (Anderson, 2020). Bu sayede insanlar, başka türlü belki ortak paydaları sınırlı olacak geniş insan

topluluklarını “hayali bir cemaat” olarak kurgulayabilir ve uğruna fedakârlık yapabilecekleri ulusal bir kimlik geliştirebilirler.

Kimlik boyutunun ideolojilerdeki rolünü en açık biçimde gösteren temel mekanizma “biz” ve “öteki” ayrımıdır. Milliyetçilik, milleti yücelterek “biz” duygusunu pekiştirirken, aynı zamanda millî kimliğe uymayanları (yabancıları veya iç düşman sayılan grupları) ötekileştirme potansiyeline sahiptir (Hall, 1998; Karaduman, 2010). Bu nedenle milliyetçi ideolojiler kimi zaman hoşgörüsüz ve dışlayıcı bir dil kurabilir; aşırı biçimleri yabancı düşmanlığını veya etnik ayrımcılığı normalleştirebilir (örneğin 20. yüzyılda faşist milliyetçilikler) (Paxton, 2014; Nolte, 1980). Bununla birlikte, milliyetçiliğin her zaman saldırgan bir biçim alması gerekmez; anti-sömürgeci milliyetçilikler, ezilen halkların özgürlük mücadelesinin ideolojisi olarak daha ziyade emperyalizme karşı bir savunma refleksi şeklinde doğmuştur (Chatterjee, 1996; Fanon, 2024). Örneğin Hint milliyetçiliği, Cezayir milliyetçiliği veya Türk milliyetçiliğinin Kurtuluş Savaşı dönemi söylemi, öncelikle yabancı egemenliğine son verme ve ulusal bağımsızlık sağlama amacını taşımaktaydı. Bu durumda milliyetçilik, etrafında şekillendiği kimliği (millet olgusunu) kurtuluş ve ilerleme için toplumsal dayanışmayı örgütleyen bir bağlayıcı unsur olarak kullanmıştır.

Özellikle sömürgecilik sonrası dönemde yeni ulus-devletlerin inşasında milliyetçilik ideolojisi kurucu bir rol oynamış; bu bağlamda etnik ve dinsel farklılıkları olan toplumlarda “ulus inşa etme” projeleri devlet politikası haline gelmiştir. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş yıllarında uygulanan kültür politikaları buna iyi bir örnektir: Osmanlı’nın çok etnikli ve çok dinli mirasının ardından Türk kimliğine dayalı seküler bir ulusal kimlik yaratılmaya çalışılmış; bu amaçla Latin alfabesine geçiş, tek dilin teşviki, hilafetin kaldırılması ve laiklik ilkesinin benimsenmesi gibi devrimci adımlar atılmıştır (Zürcher, 2018). Bu tür kimlik dönüşümleri kaçınılmaz olarak ideolojik tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Nitekim Türkiye’de 1928’deki Harf İnkılabı ve hilafetin kaldırılmasıyla ivme kazanan laikleşme adımları, bir yandan modernleşmeci ulusal kimliği pekiştirirken diğer yandan geleneksel/İslami kesimlerde tepki ve muhalif ideolojik akımları tetiklemiştir. Bu örnek, kimlik eksenli değişimlerin ideolojik saflaşmaları nasıl derinleştirebileceğine işaret etmektedir.

Kimlik olgusunun ideolojilere yansımalarının bir diğer boyutu da dinî ve mezhebî ideolojilerdir. Özellikle modern öncesi toplumlarda din, toplumsal kimliğin en belirleyici unsurlarından biri durumundaydı ve siyasal düzenin meşruiyeti büyük ölçüde dinsel ideolojiyle sağlanıyordu. Feodal çağda kralların “ilahi hak” iddiaları, halkın dine dayalı itaat duygusu

gibi örnekler, dinî kimliğin ideolojik işleve bürünmesine hizmet etmiştir. Modern laik ideolojiler karşısında dinî kimlik temelli ideolojiler gerilemiş görünse de günümüzde İslamcılık gibi hareketler dinî kimliği merkeze alan ideolojilere örnek teşkil etmektedir (Roy, 2020). İslamcılık, ümmet kavramını vurgulayarak ulusal kimlik yerine evrensel din kardeşliği kimliğini yücelten bir ideolojik yaklaşımdır. Keza Hıristiyan demokrasi gibi akımlar da Avrupa’da dinî-kültürel kimliği muhafazakâr demokrat ilkelerle harmanlayan ideolojilerdir (Kalyvas & van Kersbergen 2010). Bu tür ideolojiler de kimlik kaynaklıdır ve özellikle seküler-ulusal ideolojilere tepki olarak güç kazanırlar. Örneğin Türkiye’de 1960’lardan itibaren Kemalist ulusal kimliğe karşı Anadolu’nun muhafazakâr-dindar değerlerini savunan Türk-İslam sentezi ideolojisi güçlenmiştir (Bora, 2017). Bu ideoloji, Türkiye’deki toplumsal buhranın sebebi olarak gördüğü Batı kaynaklı sekülerleşmeye karşı çözümü, İslami kimliği Türklükle birleştirerek yeni bir sentez kimlik yaratmakta aramıştır. Bu durum, kimlik temelli ideolojik mücadelelerin sadece etnik ekseninde değil dinî-kültürel ekseninde de yaşanabileceğini göstermektedir.

Kimlik boyutunda ayrıca etnik ve ırksal ideolojiler de önem taşır. Etnisite, bir grubu ortak soy, dil ve kültüre dayalı olarak tanımlayan kimlik aidiyetidir (Smith, 2009). Bazı ideolojiler etnik kimliği siyasetlerinin merkezine koyar: Örneğin Pan-Arabizm, Arap etnik kimliğinin birliği idealiyle ortaya çıkan bir ideoloji olup farklı sınıflardan Arapları ortak bir ulus potası altında birleştirmeyi hedeflemiştir. Benzer şekilde Kürt milliyetçiliği veya Bask milliyetçiliği gibi ideolojiler de belirli etnik grupların kendi kaderini tayin hakkını savunur. Irk temelli ideolojiler ise (örneğin Nazizm’de Aryan ırkının üstünlüğü iddiası) modern çağda en tehlikeli sonuçlara yol açmışlardır. Bu ideolojiler, kimlik unsurunu aşırı biçimde mutlaklaştırarak ötekileştirici ve yok edici politikaları haklı gösterebilmiştir. Dolayısıyla kimlik temelli ideolojiler, potansiyel olarak toplumu birleştirici olabildikleri gibi son derece yıkıcı etkilere de sahip olabilirler.

20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan kimlik siyaseti (identity politics) olgusu da ideolojilerin kimlik boyutuna vurgu yapar (Castells, 2006; Heyes, 2021). Özellikle 1960’lar sonrasında yeni toplumsal hareketler, sınıf temelli söylemlerin yanında farklı kimlik taleplerini dile getirmeye başlamıştır. Afro-Amerikalıların sivil haklar mücadelesi, feminist hareket, LGBTİ+ hakları hareketi, yerli halkların hak arayışları gibi akımlar –her biri kendi kimlik grubunun maruz kaldığı özgül baskılara dikkat çekerek– ideolojik platformlarda seslerini duyurmuştur. Bu durum sol siyasette de bir dönüşüm yaratmıştır. Kakışım’ın (2016) incelemesinde ortaya koyduğu gibi, sosyalist paradigma içinde bile “sınıf siyasetinden kimlik siyasetine” doğru bir evrilme meydana gelmiştir. Örneğin bir dönem sadece işçi sınıfı merkezli söylemle

hareket eden sol partiler, 1980'lerden itibaren etnik kimlik (Kürt sorunu), inanç kimliği (Alevilerin talepleri) veya cinsiyet kimliği (kadın özgürleşimi) gibi konulara eğilmek zorunda kalmışlardır. Kimlik siyasetinin yükselişi, bir yandan toplumsal grupların kendi seslerini duyurmasını sağlarken öte yandan bazı eleştirmenlerce solun parçalanmasına, evrenselci taleplerin zayıflamasına yol açmakla itham edilmiştir. Örneğin sınıf vurgusunun geri plana itilmesinin işçi sınıfı mücadelesini böldüğü ve neoliberal düzeni güçlendirdiği iddiaları tartışılmıştır (Fraser, 1995). Bu tartışmalar, ideolojilerin kimlik boyutunun ne denli hassas ve önemli olduğunu gösterir. Kimlik temelli taleplerin meşruluğu teslim edilirken, kimlik siyaseti ile sınıf siyasetini dengeleme arayışı da günümüz siyasal teorisinin gündemindedir.

Kimlik boyutu, ideolojilerin toplumsal kaynaklarını anlamada vazgeçilmezdir. Milliyetçilik gibi ideolojiler doğrudan ulusal kimlik ekseninde yükselirken; sosyalizmde başlangıçta sınıf temelli olan kimlik, zamanla ulusal veya kültürel kimlik unsurlarını da içerecek biçimde çeşitlenebilmiştir (Smith, 2009). Liberalizm ise teoride bireysel kimliği esas alıp grup kimliklerine mesafeli dursa da pratikte milli kimliği ve vatandaşlık kimliğini çerçeveleyen bir anayasal vatanseverlik ve çoğulcu yurttaşlık anlayışını teşvik etmektedir (Müller, 2012; Kymlicka, 2015). İdeolojiler, kitlelere yalnızca maddi çıkar vaatleri sunmaz; aynı zamanda ait olma ve kendini tanımlama ihtiyacına da cevap verirler. İnsanlar ideolojiler aracılığıyla “Biz kimiz, nereden geliyoruz, nereye gidiyoruz?” sorularına yanıt arar; bir ideolojinin başarısı da büyük ölçüde hitap ettiği kitlenin kimlik duygularına dokunabilme kapasitesine bağlıdır. Bu nedenle sosyalizm, enternasyonalist söylemine rağmen pek çok ülkede işçilerin ulusal duygularını da hesaba katan “yurtsever sol” biçimlere bürünmüş; Türkiye örneğinde Milli Demokratik Devrim tezleri gibi yorumlarla somutlaşmıştır (Bora, 2017). Liberalizm de farklı kimlik gruplarının bir arada yaşayabileceği anayasal vatandaşlık çerçevesi sunarak kimlik çeşitliliğini yönetmeye çalışır. Bu çerçevede ideolojilerin toplumsal işlevleri arasında kimlik inşa etme ve kolektif aidiyet duygusu sağlama fonksiyonu merkezi bir yer tutar. Smith’in (2009) vurguladığı üzere sınıf, toplumun yalnızca belirli kesimlerini tanımlar ve tüm toplumu bir arada tutabilecek kapsayıcı bir kimlik sunamaz; buna karşılık millet gibi kapsamlı bir kimlik, farklı sınıf ve menfaat gruplarını ortak bir aidiyet etrafında birbirine bağlayabilir. Bu nedenle bazı yazarlar milliyetçiliği “modern çağın dini” olarak nitelendirmiştir; zira milliyetçi ideoloji, insanların maneviyatına ve kolektif bilinçaltına seslenerek onları daha büyük bir topluluğun parçası kılar (Brubaker, 2012; Hayes, 2016).

Kurumsal Yapılar ve İdeoloji

İdeolojilerin toplumsal kaynaklarını incelerken, kurumsal yapılar ile ideoloji arasındaki etkileşime ayrıca odaklanmak gerekir. Toplumlar; devlet aygıtı, hukuk sistemi, eğitim sistemi, ekonomik düzen (piyasa ya da planlama), aile yapısı, dinî kurumlar gibi siyasal ve ekonomik kurumlar üzerinden örgütlenir. Bu kurumlar, bireylerin davranışlarını yönlendiren kurallar, normlar ve örgütsel düzenekler olarak ideolojik üretimin ve dolaşımın maddi zeminini oluşturur (North, 2002). Öte yandan ideolojiler de kurumsal tasarımları meşrulaştırır, yeniden yorumlar ve dönüştürür; böylece toplumsal gerçeklik, kurumsallaşmış anlam kalıpları üzerinden süreklilik kazanır (Berger & Luckmann, 2023). Kurumsal boyut, ideolojilerin gündelik pratiklere yerleştiği ve ‘somutlandığı’ alandır. Bu nedenle kurum-ideoloji ilişkisi çift yönlüdür: kurumlar ideolojiyi üretir ve yayar; ideolojiler de yeni kurumlar inşa eder, mevcut kurumları dönüştürür ya da tasfiye eder.

Bu çift yönlülük, büyük siyasal kopuşlarda daha açık biçimde görünür. Tarihsel süreçte büyük ideolojik kırılmalar çoğu kez kurumsal dönüşümlerle birlikte ilerler. Örneğin mutlak monarşiden meşruti yönetime geçiş, yalnızca bir iktidar değişimi değil, egemenliğin meşruiyet kaynağına ilişkin düşüncenin de dönüşümüdür: Monarşinin ‘ilahi hak’ söylemi zayıflarken anayasal-liberal çerçeve güç kazanır. Meclis, anayasa ve seçimler gibi yeni kurumlar, bu ideolojik çerçevenin somut taşıyıcılarıdır. Benzer biçimde, 1917’de Sovyet Devrimi sonrasında Çarlık kurumları tasfiye edilmiş; tek parti yönetimi, planlı ekonomi ve kolektif mülkiyet gibi komünist ideolojiyle uyumlu kurumlar oluşturulmuştur. Anderson, devrimci hareketlerin çoğu zaman önceki devlet aygıtının idari/teknik ‘mekanliğini’ devraldığını, fakat bu mirası yeni ideolojik hedefler doğrultusunda yeniden işlevlendirdiğini vurgular (Anderson, 2020). Dolayısıyla kurumlar, süreklilik eğilimi gösterse de ideolojik yeniden yorumlama yoluyla işlev değiştirebilir.

Kurumsal yapıların ideolojiyi şekillendirmesine ilişkin etkili yaklaşımlardan biri, Louis Althusser’in ‘ideolojik devlet aygıtları’ kavramsallaştırmasıdır. Althusser’e göre iktidar, yalnızca baskı aygıtlarıyla (ordu, polis, mahkemeler vb.) değil; okul, aile, medya ve dinî kurumlar gibi ideolojik aygıtlar aracılığıyla da sürdürülür. Bu aygıtlar, egemen ideolojinin bireylere benimsetilmesini ve toplumsal rızanın yeniden üretimini sağlar (Althusser, 2002). Benzer biçimde klasik işlevselci sosyoloji, kurumların ortak değer ve inançlar üreterek toplumsal dayanışmayı mümkün kıldığını vurgular (Durkheim, 2023). Modern seküler törenlerden ulusal bayramlara, okul müfredatından medya içeriklerine kadar uzanan geniş bir yelpazede ideolojik ritüeller ve söylemler

devreye girer; bunlar, kurumsal mekanizmalar aracılığıyla bütünleşme ve meşruiyet üretme çabalarıdır.

Kurumsal yapıların ideolojiyle ilişkisini somutlamak için devlet ve hukuk kurumlarına yakından bakılabilir. Modern devlet, ulus-devlet formunda teşekkül etmiş kurumsal bir yapı olarak belirli ideolojik tercihleri kurumsallaştırır. Örneğin cumhuriyetçi-laik bir devlet modeli, seküler milliyetçilik ideolojisinin kurumsal ifadesi olarak okunabilir. Hukuk sistemi de ideolojik bir boyut taşır: liberal ideoloji, hukuku ‘yasa önünde eşitlik’ ilkesi üzerinden tarafsız bir çerçevede olarak sunar. Ancak eleştirel kuramda bu formel eşitlik söyleminin, sınıfsal güç asimetrisini görünmez kılarak meşruiyet üretebildiği vurgulanır (Althusser, 2002; Bourdieu, 2005). Biçimsel eşitlik sürse de ekonomik sermayesi yüksek aktörlerin daha nitelikli hukukî temsil edinmesi ya da karar süreçlerine daha kolay nüfuz edebilmesi fiiliyatta eşitsizlik üretir. Eğitim kurumunda da benzer bir dinamik görülür: müfredat ‘nesnel bilgi aktarımı’ iddiasıyla sunulsa da, hangi bilginin değerli sayıldığına ilişkin seçimler ideolojik tercihler içerir; eğitim sistemi bu yolla kültürel ve sınıfsal ayrımların yeniden üretimine katkıda bulunabilir (Althusser, 2002; Bourdieu & Passeron, 2015). Türkiye örneğinde tarih ders kitaplarının uzun dönemler boyunca resmî ideolojiyle uyumlu ulusal bir anlatı kurduğu, alternatif yorumların ise marjinalleştirildiği yönünde kapsamlı çalışmalar bulunmaktadır (Copeaux, 2016; Parlak, 2005). Aile kurumuna ilişkin ideolojiler konusunda da toplumdan topluma değişen, kurumsallaşmış idealler mevcuttur (geleneksel patriyarkal aile ideolojisi ve modern eşitlikçi aile ideali gibi). Bu örnekler, kurumların ideolojik boyutunu ve ideolojilerin kurumsal boyutunu birlikte görünür kılar.

Bu çerçevede, kurumsal yapılar ideolojilerin hem kaynağı hem de taşıyıcısı olarak işlev görür. Toplumsal kurumlar, içinde geliştikleri tarihsel koşullardaki egemen ideolojik tercihlerle biçimlenir; kurumsal süreklilik ise bu tercihlerin kuşaklar arası aktarımını mümkün kılar. Laik bir eğitim sistemi ya da güçlü bir dinî kurum örneğinde olduğu gibi, kurumsal düzenekler belirli düşünme ve meşrulaştırma kalıplarını yeniden üretir. Buna karşılık, köklü ideolojik dönüşüm hedefleyen hareketler de devleti dönüştürmeye veya alternatif kurumlar inşa etmeye yönelir. Bu nedenle, ideolojilerin toplumsal işlevleri tartışılırken onların kurumsal düzeydeki yansımaları ve etkileri ayrıca dikkate alınmalıdır.

Sonuç

Bu çalışmada siyasal ideolojilerin toplumsal kaynakları, sınıf, kimlik ve kurumsal yapılar ekseninde tartışıldı. Kavramsal çerçeve ve tarihsel örnekler,

ideolojilerin toplumsal bağlamdan yalıtık ‘salt fikirler’ olmadığına; toplumsal yaşamın ekonomik çıkar ilişkileri, aidiyet örüntüleri ve kurumsal düzenekleri içinde üretildiğine ve etkisini bu zeminlerde kurduğuna işaret etmektedir.

Sınıf eksen, ideolojik söylemlerin çoğu zaman belirli toplumsal kesimlerin talep, kaygı ve menfaatleriyle ilişkilendiğini; kimlik eksen ise ideolojilerin yalnızca maddi çıkarları değil, aynı zamanda anlam, aidiyet ve kolektif özdeşleşme çerçevelerini de üreterek siyasal mobilizasyonu mümkün kıldığını göstermiştir. Kurumsal boyut, ideolojilerin kalıcılığının ve kuşaklararası aktarımının, eğitim, hukuk, medya, parti örgütleri ve benzeri araçlar üzerinden gerçekleştiğini; bu nedenle ideolojik mücadelenin aynı zamanda kurumsal alanlarda yürütüldüğünü vurgular.

Bu üç eksen birlikte ele alındığında ideolojilerin toplumsal işlevleri daha berrak görünür: egemen düzenin meşrulaştırılması, muhalefet ve değişim projelerinin kurulması, kolektif eylemin örgütlenmesi ve karmaşık toplumsal gerçekliğin anlamlandırılması. İdeolojilerin, bireyler ve gruplar için ‘dünyayı okuma’ya imkân veren bilişsel bir çerçeve sunduğu vurgusu, bilgi sosyolojisi tartışmalarında da önemli bir yer tutar (Mannheim, 1979).

Türkiye deneyimi, bu çerçevenin açıklayıcılığını test etmek açısından elverişli bir örnek alanı sunar. Tek parti döneminde devlet merkezli ideolojik inşa daha çok kurumsal aygıtlar üzerinden yürütülmüş; 1946 sonrasında çok partili siyasete geçişle birlikte farklı sınıfsal ve kimlik temelli ideolojik yönelimler siyasal alanda görünürlük kazanmıştır. 1970’lerde sınıf eksenli siyaset ile etnik-dinî ayrışmaların gerilimli kesişimi belirginleşmiş; 1980’ler sonrasında neoliberal yeniden yapılanma, hem kurumsal dengeleri hem de ideolojik repertuarı yeniden biçimlendirmiştir (Bora, 2017).

Bu bölümün temel çıkarımı şudur: ideolojiler toplumu şekillendirir, ancak aynı zamanda toplum tarafından şekillendirilir. Dolayısıyla bir ideolojiyi çözümlemek, yalnızca metinlere ve programlara değil; ideolojinin beslendiği sınıfsal ilişkiler ağına, kurduğu kimlik anlatılarına ve yerleştiği kurumsal yapılara birlikte bakmayı gerektirir. Bu yönüyle ideolojiler, toplumsal yapı ile siyasal üstyapı arasında aracılık eden bir rol üstlenir (Mardin, 1992). Böyle bir çözümleme, hem mevcut düzenin nasıl meşrulaştırıldığını hem de değişim imkânlarının hangi toplumsal dayanaklarda ve hangi kurumsal kanallarda filizlendiğini anlamaya katkı sunar.

Bu çalışma, ağırlıklı olarak kavramsal bir çerçeve sunduğundan, ileride yapılacak karşılaştırmalı ve ampirik çalışmaların sınıf-kimlik-kurum etkileşimini somut vaka analizleri üzerinden ayrıntılandırması yararlı olacaktır.

Kaynakça

- Althusser, L. (2002). İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları (M. Özişik & Y. Alp, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 1970).
- Anderson, B. (2020). Hayali cemaatler: Milliyetçiliğin kökenleri ve yayılması (İ. Savaşır, çev.). İstanbul: Metis Yayınları. (Orijinal eser 1983).
- Berger, P. L., & Luckmann, T. (2023). Gerçekliğin sosyal inşası: Bir bilgi sosyolojisi incelemesi (V. S. Ögütte, çev.). Ankara: Atıf Yayınları. (Orijinal eser 1966).
- Bernstein, E. (1993). The Preconditions of Socialism (H. Tudor, Ed. & Trans.). Cambridge: Cambridge University Press. (Orijinal eser 1899).
- Bora, T. (2017). Cereyanlar: Türkiye’de Siyasi İdeolojiler. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bourdieu, P. (2005). Hukukun gücü: Yasal alanın sosyolojisine doğru (S. Demir, çev.). Ankara: Kalan Yayınları. (Orijinal eser 1987).
- Bourdieu, P., & Passeron, J.-C. (2015). Yeniden üretim: Eğitim sistemine ilişkin bir teoremin ilkeleri (A. Sümer, L. Ünsaldı, & Ö. Akkaya, çev.). Ankara: Heretik Yayıncılık. (Orijinal eser 1970).
- Brubaker, R. (2012). Religion and nationalism: Four approaches. Nations and Nationalism, 18(1), 2–20.
- Castells, M. (2006). Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür. İkinci cilt: Kimliğin gücü (E. Kılıç, çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Chatterjee, P. (1996). Milliyetçi düşünce ve sömürge dünyası (S. Oğuz, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Copeaux, E. (2016). Tarih ders kitaplarında (1931-1993): Türk tarih tezinden Türk-İslâm sentezine (A. Berktaş, çev., 3. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları. (İlk basım 2006).
- Durkheim, E. (2023). Toplumsal iş bölümü (Ö. Ozankaya, çev.). İstanbul: Cem Yayınevi. (Orijinal eser 1893).
- Fanon, F. (2024). Yeryüzünün lanetlileri (Ş. Süer, Çev., 5. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Fraser, N. (1995). From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a ‘postsocialist’ age. New Left Review, I(212), 68–93.
- Gellner, E. (2018). Uluslar ve ulusçuluk (G. G. Özdoğan & B. Ersanlı, çev.). İstanbul: Hil Yayınları. (Orijinal eser 1983).
- Hall, S. (1998). Kültürel kimlik ve diaspora. J. Rutherford (Der.), Kimlik: Topluluk/Kimlik/Farklılık içinde (İ. Sağlamer, çev.). İstanbul: Sarmal Yayınları.
- Hayes, C. J. H. (2016). Nationalism: A religion (J. P. Rossi, Giriş). New Brunswick, NJ: Transaction Publishers. (Özgün eser 1960’ta yayımlanmıştır.)

- Heyes, C. (2021). Identity politics. E. N. Zalta (Ed.), The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Winter 2021 ed.) içinde. Erişim adresi: <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/identity-politics/>
- Hobsbawm, E. J. (2014). 1780'den günümüze milletler ve milliyetçilik: Program, mit, gerçeklik (O. Akınhay, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eser 1990).
- Kakışım, C. (2016). Sınıf, Etnisite ve Kimlik: Sosyalist Paradigmanın Evrimi. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kalyvas, S. N., & van Kersbergen, K. (2010). Christian democracy. Annual Review of Political Science, 13, 183–209.
- Karaduman, S. (2010). Modernizmden postmodernizme kimliğin yapısal dönüşümü. Yaşar Üniversitesi E-Dergisi, 5(17), 2886–2899.
- Kedourie, E. (1993). Nationalism (4th ed.). Oxford: Blackwell. (Orijinal eser 1960).
- Kostantaras, D. (2018). Nationalism and Social Class. Studies on National Movements, (5). Erişim: <https://stateofnationalism.eu/article/nationalism-and-social-class/>
- Kymlicka, W. (2015). Çokkültürlü yurttaşlık: Azınlık haklarının liberal teorisi (A. Yılmaz, Çev., 2. basım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Lenin, V. İ. (2009). Devlet ve Devrim (F. B. Aydar, çev.). İstanbul: Yordam Kitap. (Orijinal eser 1917).
- Lenin, V. İ. (2010). Ulusların kaderlerini tayin hakkı (M. İ. Erdost, çev.). İstanbul: Sol ve Onur Yayınları. (Orijinal eser 1914).
- Mannheim, K. (1979). Ideology and Utopia: An Introduction to the Sociology of Knowledge. London: Routledge & Kegan Paul. (Orijinal eser 1936).
- Mardin, Ş. (1992). İdeoloji. İstanbul: İletişim Yayınları. (İlk basım 1976).
- Marx, K., & Engels, F. (2023). *Alman İdeolojisi* (O. Geridönmez & T. Ok, Çev.; 2. bs.). İstanbul: Kor Kitap. (Orijinal eser 1846).
- Marx, K., & Engels, F. (2018). Komünist Manifesto (T. Bora, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 1848).
- Meriç, C. (2005). Bu Ülke. İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 1974).
- Müller, J.-W. (2012). Anayasal yurtseverlik (A. Emre Zeybekoğlu, Çev.). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Nolte, E. (1980). Faşist hareketler (H. İnal, çev.). İstanbul: Hür Yayınları. (Orijinal eser 1963).
- North, D. C. (2002). Kurumlar, kurumsal değişim ve ekonomik performans (G. Çağalı Güven, çev.). İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları. (Orijinal eser 1990).

- Parlak, İ. (2005). *Kemalist ideolojide eğitim: Erken Cumhuriyet dönemi tarih ve yurt bilgisi ders kitapları üzerine bir inceleme*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Paxton, R. O. (2014). *Faşizmin anatomisi* (H. Atay & H. D. Atay, çev.). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 2004).
- Rooksby, E. (2011, 15 Ağustos). What does it mean to be a 'liberal'? The Guardian. Erişim: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2011/aug/15/liberalism-political-economic-different-ideologies>
- Roy, O. (2020). *Siyasal İslam'ın iflası* (C. Akalın, Çev., 6. basım). İstanbul: Metis Yayınları.
- Smith, A. D. (2009). *Millî Kimlik* (B. S. Şener, çev., 5. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları. (Orijinal eser 1991).
- Zürcher, E. J. (2018). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi* (Y. Saner, Çev., gözden geçirilmiş ve genişletilmiş 4. basım). İstanbul: İletişim Yayınları.

Toplum, Siyaset ve İdeoloji: Kuramsal Çerçeveseler ve Güncel İncelemeler

Editör:

Alper Kasımoğlu